

अध्याय - एक

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

भाषा व्यक्तिले आफ्ना विचार धारणा अभिव्यक्त गर्ने माध्यम हो । समाजमा रहेको असमानता हटाउने एउटा आधार भाषा पनि हो । शिक्षा प्रणालीबाट पछि परेका र पछि पारिएका वर्गलाई मूलधारमा समाहित गर्नका लागि भाषाले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । राष्ट्रिय स्तरको पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, पढाइको व्यवस्था बहुसंख्यकले बोल्ने भाषाका आधारमा तयार हुने हुँदा बहुभाषिक पाठ्यसामग्रीको अभावमा अन्य भाषा भएका विद्यार्थीलाई सम्बोधन नगरिने हुँदा अल्पभाषिक समूहले शिक्षाको अधिकार तथा शैक्षिक मूलप्रवाहबाट बञ्चित हुनुपरेको अवस्था विद्यमान छ ।

विद्यालयमा बालबालिकालाई तीनले नबुझ्ने भाषा प्रयोग गर्नु हुँदैन । यसले उनीहरूलाई समाजका उत्पादनशील सदस्य हुन मद्दत गर्दैन बरु त्यसमा बाधा पुऱ्याउँछ । भाषिक अल्पसंख्यक समूदायका विद्यार्थीहरूका लागि प्रभावकारी पठनपाठन हुन आवश्यक छ । प्रष्टसँग बुझिने भाषामा पढाइ हुँदा बढी प्रभावकारी हुने भएकोले कुनै पनि सिकाइ प्रक्रियामा कुन भाषामा पढाइ हुन्छ भन्ने कुरा महत्वपूर्ण हुन्छ । यसले गर्दा शिक्षामा बालबालिकाको पहुँच पुऱ्याउन र सिकाइ प्रकृत्यामा तिनलाई अधिकतम रूपमा सहभागी गराई अपेक्षित सिकाई उपलब्धि हासिल गराउन मातृभाषाको माध्यमबाट पढाई हुनु महत्वपूर्ण कुरा हो (अन्तर्राष्ट्रिय भाषा वर्ष, २००८, पेज: ४५)।

सेनेगलको डकारमा सम्पन्न सबैका लागि शिक्षा विषयक अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको सम्मेलनका परिकल्पनाहरू, संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा १० डिसेम्बर सन् १९४८ मा जारी गरिएको मानव अधिकारको विश्वव्यापि घोषणापत्र, १६ डिसेम्बर सन् १९६६ मा जारी भएको नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार विषयक राष्ट्रसंघीय अनुबन्ध, सन् १९९० को सबैका लागि शिक्षा विषयक सम्मेलन, सन् १९८९ मा राष्ट्रसंघको साधारणसभाले पारित गरेको बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, सन् १९९४ को समावेशी शिक्षासम्बन्धी सालममाका घोषणापत्र आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना (BPEP-II) सन् २००० को डकार फेमवर्क, राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०४९) उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०५५) आदि जस्ता राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि महासन्धि तथा शिक्षा आयोगहरूले मातृभाषामा शिक्षा दिइनुपर्ने कुरालाई अगाडि सारेका छन् । त्यसैगरी विभिन्न सरकारी तथा गैर सरकारी संघसंस्थाको भूमिका पनि यस प्रकृत्यामा महत्वपूर्ण रहेका छन् ।

यसैगरी नेपाल सरकारले सन् २००७ साल वि.सं २०६४ देखि बहुभाषिक शिक्षा नीति पारित गरी कार्यक्रमलाई कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३ पनि पारित भइसकेको छ ।

भने त्यसैगरी शिक्षा विभाग समाहित शिक्षा शाखा अर्न्तगत बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम २०६३ सालदेखि २०६६ साल सम्म परिक्षणको रूपमा ६ वटा जिल्लाका ७ वटा विद्यालयमा ८ वटा मातृभाषामा संचालन भइसकेको छ भने हाल सो-कार्यक्रम विस्तार भई २० वटा विद्यालयमा लागू भइसकेको छ । कक्षा १ देखि तीनसम्म मातृभाषा बालसन्दर्भ सामग्री तथा कक्षा १ देखि ५ सम्मका पाठ्यपुस्तक १५ वटा भाषामा तयार गरिएको छ भने केही भाषाका उच्च शिक्षाका पाठ्यक्रम पनि तयार पारिएको छ । त्यसैगरी शिक्षक तालिम, सामग्री तथा ६ वटा भाषामा आधारभूत पाठ्यसामग्री तयार भइसकेको छ (अधिकारी २०६८, पेज: ६५) ।

नेपालको विशाल जैविक विविधता यसको साँस्कृतिक र भाषिक विविधताहरूसँग मेल खान्छ । नेपालको जम्मा क्षेत्रफल १,४७,१८१ वर्ग किलोमिटर रहेको छ भने पूर्व पश्चिम लम्बाई ८८५ तथा उत्तर दक्षिण लम्बाई १९३ किलोमिटर छ । नेपालको भौगोलिक, सामाजिक अवस्थिति सम्पन्नशाली र विविधतापूर्ण छ । हालसम्म नेपालमा एक सयभन्दा बढी जातजाति र ९२ वटा भाषाभाषिहरू राज्यले पहिचान गरेको छ (यादव र तुरिन २००७ पेज : १७)।

नेपालमा विद्यालय जाने उमेर ६/१४ वर्षका ८ प्रतिशत सरकारी तथ्याडक भन्दा बढी बालबालिकाहरू निरक्षर छन् । विद्यालय सम्म पुर्‍याईएका बालबालिका मध्ये ३९.५ प्रतिशत मात्र आभारभुत तहको शिक्षा कक्षा ५ पुरा गरेको देखिन्छ । तिनीहरू विद्यालय शिक्षाबाट बन्चित हुनाको प्रमुख कारणहरू मध्ये सामाजिक, आर्थिक अवस्था, विद्यालयमा पढाई हुने माध्यम भाषा, भौगोलिक विकटता र जाधिय विभेद रहेको पाईन्छ । यसरी राष्ट्र र अभिभावकले शिक्षा क्षेत्रमा गरेको लगानी अनुरूप प्रतिफल ज्यादै थोरै देखिन्छ ।

कुनैपनि समुदायका बालबालिकाको मातृभाषालाई जवरजस्ती पछाडि धकेलेर अर्को दोस्रो भाषामा शिक्षण गर्दा सिकाइ प्रभावकारी हुँदैन । यसैले बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रमको महत्व र प्रभाव हाम्रो जस्तो बहुजातिय, बहुधार्मिक एवं बहुसाँस्कृतिक देशमा अझ बढी हुन्छ । यो कार्यक्रमले एकातिर मातृभाषाको प्रयोग गरेर सुरुका आभारभुत तहका कक्षाहरूमा बालबालिकाहरूलाई गुणस्तरिय शिक्षा दिनका लागि उनीहरूमा बलियो शैक्षिक जग तयार गरिन्छ । अर्कोतिर यस साँगसाँगै भाषा र साँस्कृतिको संरक्षण र विकास गर्नका लागि बालबालिकाहरूलाई तयार पनि गरिन्छ । यसर्थ बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि शिक्षा क्षेत्रका सबै सरोकारवाला हरूको विषेश भूमिका र सहयोगको आवश्यकता पर्दछ । कुनै पनि एउटा सरोकारवालाले आफ्नो भूमिका र दायित्व ठिक तरिकाले पुरा गरेन भने यस कार्यक्रमले लिएको उद्देश्य पुरा गर्न सकिदैन । Multilingual education helps the linguistically marginalized communities' bridge to the broader society as they acquire the national language without losing their own identity. बहुभाषिक शिक्षाले भाषिक रूपमा सिमान्तकृत समुदायको आफ्नो भाषिक पहिचानलाई संरक्षण गर्दै राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय भाषा सिक्न

सहयोग पुऱ्याउँछ । यो माथिको भनाईले पनि मातृभाषाहरूको प्रयोग गर्न प्राथमिक तथा आधारभूत शिक्षामा महत्वपूर्ण भएको कुरा प्रस्ट हुन्छ । .

मुख्यतया यस अनुसन्धानमा हामी नितान्त **लिम्बू भाषा पाठ्यक्रमसँग** सम्बन्धित रहेर जाति परिचय भाषा, वर्णमाला व्याकरण पाठ्यपुस्तक शिक्षण प्रकृया पाठ्यक्रमको विश्लेषण गरी तेह्रथुम जिल्ला **चुहानडाडा गा.वि.स.मा** हाल संचालन भइरहेको लिम्बू मातृभाषा आनीपानको कार्यान्वयन कुन ढङ्गबाट भइरहेको छ, समस्याहरू के के छन शिक्षकको योग्यता, दरवन्दी तथा पाठ्यपुस्तक सामग्री, विधि,विद्यालयमा विद्यमान भौतिक, प्रशासनिक तथा शैक्षिक अवस्था, कृयाकलाप तथा मूल्याङ्कन तथा सरोकारवालाहरूको धारणा सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गरिएकोथियो ।

१.१.१ लिम्बू जातिको परिचय

नेपालमा १०२ भन्दाबढी जातजातिहरू बसोबास गर्दछन् भने ती मध्ये ५९ जातजातिलाई आदिवासी जनजातिको रूपमा नेपाल सरकारले सुचिकृत गरेको छ । तिनै ५९ आदिवासी जनजातिमध्ये मङ्गोल किरात अन्तर्गतको एक लिम्बू जाति हो । लिम्बू जातिको मूल थातथलो क्षेत्रलाई लिम्बूवान भनिन्छ । तत्कालीन लिम्बूवान राज्य पश्चिममा अरुण नदी, पूर्वमा ब्रह्मपूत्र, उत्तरमा हिमालय र भारतको उत्तरी मैदानी भूभाग (... early days in the Limbuwan country, the area of which extended from western border of Arun river to the eastern border of Brahmaputra river, and the greater Himalayas in the north to the Plain areas of the northern India...) मा फैलिएको थियो । आज पनि लिम्बूहरूको सघन बसोबासको क्षेत्र यही नै हो अर्थात् किटेर भन्नुपर्दा अरुण-सप्तकोशी पूर्व मेची र कोसीका ९ जिल्लाहरू हुन् भने नेपाल बाहिर भने भारतको सिक्किम, पश्चिम बङ्गाल दार्जीलिङ र जयपुर जिल्ला, आसाम, नागाल्यान्ड अर्थात् पूर्वोत्तर भारतका सबै सात प्रान्तहरूमा लिम्बूहरूको बसोबास (सुब्बा २००५, पेज: ४५) रहेको छ । काठमाडौं उपत्यका र चितवनमा पनि लिम्बूहरूको निकै ठूलो जनसङ्ख्या बसोबास गर्दछ । यसरी नै भूटान, बर्मा, हङ्कङ, ब्रुनाइ, युकेमा लिम्बूहरूको ठुलै जनसङ्ख्या रहेको छ । लिम्बूले आफूहरूलाई याक्थुङ्वा भन्ने गर्दछन् । अन्य जातिहरू भन्दा लिम्बु जातिको सांस्कृतिक पहिचान अलग छ । त्यसैले धाननाच, च्याब्रुङ्गनाच, उधौली, उभौली लिम्बुहरूका महत्वपूर्ण सांस्कृतिक पहिचान हुन् ।

१.१.२ स्थान परिचय

नेपालको भौगोलिक विभाजन अनुसार कोशी अञ्चलमा अवस्थित तेह्रथुम जिल्लाको ३२ वटा गा.वि.स. मध्ये जिल्लाकै सुदुरपूर्वी भागमा अवस्थित चुहानडाडा गा.वि.स. को पूर्वमा छातेढुङ्गा गा.वि.स., पश्चिममा थोक्लुङ्ग गा.वि.स., उत्तरमा इवा तथा सक्रान्तीबजार गा.वि.स. पर्दछन् भने दक्षिणमा तमोर

नदी तथा पाँचथर जिल्लाको फिदिम र भारपा गा.वि.स. पर्दछन् । बहुसंख्यक मात्रामा लिम्बू जातिको बसोबास भएको यो गा.वि.स.मा क्षेत्री, बाहुन, तामाङ तथा दलितहरुको पनि बसोबास रहेको पाइन्छ । शिक्षा र चेतनामा तेह्रथुम जिल्लाकै सम्भवत पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रकै अग्रणी गा.वि.स. को रूपमा चिनिने यस गा.वि.स. मा स्नातक तहसम्म पढाइ हुने त्रिभुवन विश्वविद्यालयको आंगिक क्याम्पस एक तथा एक उच्च मा.वि., दुई नि.मा.वि., सात प्रा.वि. तथा दुईवटा निजी विद्यालयहरु पनि अवस्थित छन् ।

१.१.३ लिम्बू मातृभाषा पाठ्यक्रमको परिचय

लिम्बू भाषा लामो साहित्यिक लेखनको इतिहास भएको भाषा हो । यस भाषाको औपचारिक शिक्षको इतिहास पनि लामै रहेको छ तर नेपालमा भने २०४७ सालमा जारी गरिएको संविधानले नेपालको बहुभाषिक यर्थाथतालार्य स्वीकार गर्दै नेपालका प्रत्येक समुदायले प्राथमिक तहसम्म मातृभाषामा पठन पाठन गर्न सक्ने अवसर प्राप्त गरे । यसै आधारमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्र सानोठिमी भक्तपुरले लिम्बू भाषाको ऐच्छिक विषयको रूपमा पठन पाठनका लागि २०५२ सालमा पाठ्यक्रम निर्माण गर्‍यो र वि.स. २०५५ सालदेखि लिम्बू भाषामा ऐच्छिक विषय पठनपाठनको शुरुवात भयो । विद्यालय तहको प्रारम्भिक कक्षादेखि ऐच्छिक रूपमा पढिँल्लो समयमा माध्यमको रूपमा पठनपाठन हुने यस विषयलाई प्रभावकारी एवं व्यवहारिक ढंगले शिक्षण गर्न आवश्यक हुन्छ । यस अनि?पा:न् ऐच्छिक विषयका रूपमा अध्ययन अध्यापन गराउनुको मुख्य उद्देश्य भनेको साहित्यका विभिन्न विधाका रचनाका र श्रृजनात्मक क्षमताको विकास नै हो । विद्यालय तहमा लिम्बू भाषा शिक्षणको मुल लक्ष्य भाषिक दक्षता अभिवृद्धि गर्नुका साथै अन्य विषयको पठनपाठनको माध्यमलाई सहयोग गरी बोध र अभिव्यक्तिको विकास गर्नु रहेको छ । उपयुक्त कुराहरुलाई सुदृढ तुल्याउन पाठ्यक्रमले निम्नलिखित बुदाहरुमा जोड दिएको छ ।

- १) पाठ्यक्रमलाई समयसापेक्ष, उपयोगी एवं व्यवहारमुलक बनाउने प्रयास गरिएको छ ।
- २) उद्देश्यहरुलाई सीपगत ढांचामा निर्धारण गरिएको छ ।
- ३) उपयुक्त पाठ्यवस्तु छनौट एवं स्तरणमा ख्याल राखिएको छ ।
- ४) विधाको क्षेत्र र क्रम स्पष्ट पारिएको छ ।
- ५) विशिष्ट उद्देश्यलाई सीप र विधासँग एकिकृत गरी विस्तृतीकरण गरिएको छ ।
- ६) भाषाको पुरक रूपमा भाषा तत्व/व्याकरणलाई समावेश गरिएको छ ।
- ७) शिक्षण प्रक्रियाको निर्देशन दिइएको छ ।
- ८) भाषिक व्यवहार र क्षमता अभिवृद्धि गर्न स्वतन्त्र रचना, शब्द भण्डार जस्ता विषयवस्तु राखिएको छ ।
- ९) भाषाको मुल्याङ्कन प्रभावकारी हुनसकोस् भन्ने दृष्टिकोणले मूल्याङ्कन अंकभारको निर्देशन दिइएको छ ।

लिम्बू मातृभाषा पाठ्यक्रममा समावेश विषयवस्तु

तालिका नं. १.१.

क्र.सं.	विधा	विषयवस्तु	अङ्कभार
१	कथा	क) लोक कथा ख) ऐतिहासिक कथा ग) बाल मनोवैज्ञानिक कथा	१५
२	कविता	क) नीतिप्रधान/संस्कृतिप्रधान ख) प्रकृतिप्रधान/समाजप्रधान	१०
३	जीवनी	राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय क) ऐतिहासिक ख) प्रेरक व्यक्तित्व ग) विचारक घ) आविष्कारक	१०
४	निबन्ध	वस्तुपरक र आत्मपरक क) सामाजिक ख) प्राविधिक/व्यवसायिक	१०
५	रूपक	क) वक्तृता ख) सम्वाद	५
६	चिठी	क) घरायसी ख) निवेदन कार्यालयीय ग) निमन्त्रणा र शुभकामना	५
७	दैनिकी	दैनिकी	५
८	व्याकरण पहिचान र प्रयोग	शब्द वर्गको पहिचान र प्रयोग क) नाम ख) सर्वनाम ग) विशेषण घ) क्रियापद ङ) अव्यय च) काल छ) पदसंगती ज) वाक्य झ) शब्द निर्माण ञ) हिज्जे ट) शब्द भण्डार	४०

स्रोत : लिम्बू भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र सानोठिमी भक्तपुर

१.२ समस्याको कथन

शिक्षाका राष्ट्रिय लक्ष्यहरु प्राप्त गर्नका लागि बनाइएको योजनालाई नै पाठ्यक्रम भनिन्छ । पाठ्यक्रमलाई सिङ्गो शिक्षा प्रणालीको मूल मेरुदण्डको रूपमा लिइन्छ । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ६(२) ले “नेपालका विभिन्न भागमा मातृभाषका रूपमा बोलिने सबै भाषाहरु नेपालका राष्ट्रिय भाषा हुन” भनेर मान्यता दिएको पाइन्छ । त्यसैगरी नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ५(१) ले “नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरु राष्ट्रभाषा हुन” भनेको छ । यसरी कानूनको स्पष्ट रूपमा तोकेर नै अधिकार दिएपनि सदियौँदेखि यसै राज्य भित्र बसोबास गर्ने विभिन्न आदिवासी जनजातिहरुले आफ्नो मातृभाषामा अपेक्षित रूपमा शिक्षा लिन नपाइरहेको अवस्था विद्यमान छ । यसरी लिम्बू मातृभाषा (आनिपान) को कार्यान्वयन प्रक्रिया कमजोर हुनुको पछाडि के-के कारणहरु छन भनी यस अध्ययनले खोजी गर्ने उद्देश्य लिएको थियो । मुख्य रूपमा निम्न समस्यामूलक प्रश्नहरुको समाधान खोज्न प्रयास गरिएको थियो ।

- (क) लिम्बू मातृभाषा आनिपानको पाठ्यक्रम कसरी कार्यान्वयन भइरहेको छ ?
- (ख) अभिभावक, प्र.अ. र विषयशिक्षकको आनिपानप्रतिको धारणा कस्तो रहेको छ ?
- (ग) सम्बन्धित सरोकारवाला व्यक्ति, संघसंस्थाको भूमिका के कस्तो छ ?
- (घ) पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक समयमै उपलब्ध भएको छ ?
- (ङ) शिक्षक दरबन्दी तथा मातृभाषा अध्ययन गर्ने शिक्षकको योग्यता कस्तो छ ?
- (च) स्थानीय स्तरमा विद्यालय आफैले मातृभाषामा पाठ्यसामग्री तयार गरेको ?
- (छ) मातृभाषाका लागि न्युनतम स्रोत र साधन के के हुन् ? कसरी तर्जुमा गरिएको छ ?
- (ज) आवश्यक शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सामग्री र मूल्यांकन के के अवलम्बन गरिएको छ ?

१.३ अध्ययनको औचित्य

नेपाल एक बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुसाँस्कृतिक भएका मानिस बस्ने साभ्ना फूलबारी हो । यी सबै जातजाति भाषाभाषिका समुदायले आफ्नो मातृभाषामा उच्च शिक्षा तहसम्म अध्ययन गर्न पाउने मौलिक अधिकार छ । नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन गर्नु भन्दा अगाडि हामी सबै सरोकारवालाहरुले शिक्षा लगायत सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक र धार्मिक क्षेत्रमा के कस्तो प्रभाव पर्दछ ? त्यसको वारेमा विस्तृत रूपमा जानकारीहरु लिनु आवश्यक छ । आजको विश्वमा अल्पसंख्यक समुदायले बोल्ने भाषालाई

प्राचिन सभ्यताको रूपमा लिइन्छ । तर हाम्रो देशको सन्दर्भमा हाम्रा भाषा तथा संस्कृतिहरू राष्ट्रिय सम्मूहको वाहाक वन्न सक्छ कि सक्दैन आजको विश्व व्यापिकरण हुदै गएको अर्थतन्त्र र प्रविधिको विकासमा प्रतिस्पर्धि बनाउन कसरी सहयोग पुऱ्याउँछ ? सञ्चारको विकास र अंग्रेजी भाषाको बढ्दो प्रभावका विच आफ्नो पहिचानलाई स्थापित गर्दै सम्मूहवर्तक अधि बढ्नमा वाधा त पुग्दैन ? यी विविध प्रश्नको उत्तर थाहापाउन व्यापक छलफल गरी ठीक निर्णय गर्न सक्नु पर्दछ । साथै घरमा नेपाली भाषा मातृभाषा भएका बालबालिकाहरूलाई कसरी सम्बोधन गर्छ यो पनि महत्वपूर्ण छ ।

राष्ट्रिय शिक्षाको ढाँचा निर्धारण गर्दा हाम्रो जस्तो मुलुकमा जहाँ बहुभाषिक, बहुजातीय र बहुसाँस्कृतिक चरित्रहरू र भौगोलिक रूपमा विविधता भएको अवस्थालाई आधार मान्नु पर्ने हुन्छ । यस अध्ययनको मुख्य औचित्य भनेको लिम्बू मातृभाषा (आनिपान) जुन कक्षा १-३ सम्म पठनपाठन भइरहेको छ । त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित पक्षले कस्तो भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ र कार्यान्वयन कुन ढंगबाट भइरहेको छ । विद्यमान भौतिक, शैक्षिक र प्रशासनिक अवस्था तथा पाठ्यवस्तु शिक्षण प्रकृया र मूल्याङ्कन कसरी भइरहेको छ पहिचान गर्नु र समाधानका उपायहरू पत्ता लगाउनु नै हो । साथै आनिपान पाठ्यक्रमको प्रभावकारिता वृद्धि गर्नु पनि यस अध्ययन को महत्व रहेको थियो ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

कुनै पनि अध्ययन सम्पन्न गर्न निश्चित उद्देश्य लिनु पर्दछ । उद्देश्यहरूले अध्ययनलाई निष्कर्षमा पुग्न मद्दत गर्दछ र सामान्यीकरण गर्न समेत ठूलो सहयोग गर्दछ । सामुदायिक विद्यालयमा सञ्चालित लिम्बू मातृभाषा (आनिपान) कार्यान्वयनको अवस्था बारे गरिने अध्ययनका उद्देश्यहरू निम्न रहेका थिए ।

क) सामुदायिक विद्यालयमा संचालित लिम्बू मातृभाषाको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका लागि उपलब्ध न्यूनतम भौतिक, प्रशासनिक र शैक्षिक पूर्वाधारहरू पत्ता लगाउनु ।

ख) लिम्बू मातृभाषाको पाठ्यवस्तु, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सामग्री र मूल्याङ्कन प्रकृयाको लेखाजोखा गर्नु ।

ग) लिम्बू मातृभाषा कार्यान्वयनका समस्या र उपायहरूको खोजी गर्नु ।

१.५ अनुसन्धान प्रश्नहरू

यस अध्ययनका उद्देश्यहरू पूरा गर्नका लागि निम्न अनुसन्धान प्रश्नहरूको उत्तर खोज्ने प्रयास गरिएको थियो ।

(क) सामुदायिक विद्यालयमा सञ्चालित लिम्बू मातृभाषा कार्यान्वयनको अवस्था कस्तो छ ?

(ख) मातृभाषाको लागि कक्षा कोठा, पुस्तकालय, खानेपानी, शौचालय, खेलमैदान आदिको अवस्था के छ ?

(ग) लिम्बू भाषामा लेखिएका पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण सामग्रीहरु पर्याप्त वा अपर्याप्त के छन् ?

(घ) पाठ्यक्रमले लिम्बू मातृभाषी बालबालिकाको शारीरिक मानसिक र संवेगात्मक आवश्यकतालाई संबोधन गर्छ कि गर्दैन ?

(अ) गर्छ भने कसरी ?

(आ) गर्दैन भने कसरी ?

(ङ) लिम्बू भाषाको लागि शिक्षक दरबन्दी तथा विद्यालयमा उपलब्ध श्रोतहरु के कस्ता छन् ?

(च) लिम्बू मातृभाषामा संलग्न भइरहेका शिक्षकहरुको शैक्षिक योग्यता, तालिम तथा अवसरको स्थिति के छ ?

(छ) पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक समयमै उपलब्ध भएका छ कि छैनन ?

(ज) समुदाय विद्यालय, गा.वि.स. तथा अन्य संस्थाहरुको संलग्नता कस्तो छ ?

(झ) शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप मूल्याङ्कन विधि तथा सामग्री प्रयोगको अवस्था कस्ता छ ?

(ञ) मातृभाषा अध्यापनमा विद्यमान समस्याहरु केके छन् ?

१.६ अध्ययनको सिमाङ्कन

कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान गर्दा क्षेत्र, अध्ययनको जनसंख्या र नमूना जस्ता कुराहरु छनौट गर्नु पर्दछ । जसले अध्ययनलाई पूर्णता दिन धेरै सजिलो हुन्छ । यस अध्ययनलाई निम्न परिधिभित्र रहेर तथ्याङ्क संकलन गरी सम्पन्न गरिएको थियो ।

(क) नमूना विद्यालयहरु तेह्रथुम जिल्लाको चुहानडाडा गा.वि.स. भित्रको ४ वटा सार्वजनिक प्राथमिक विद्यालयहरु थिए ।

(ख) लिम्बू मातृभाषा (आनिपान) कार्यान्वयने अवस्थाको अध्ययन भएको थियो ।

(ग) विद्यालय परिवार र विषय शिक्षक अभिभावक प्र.अ. तथा विद्यार्थी र विभिन्न दस्तावेज अध्ययन गरी आवश्यक सूचना संकलन गरिएको थियो ।

(घ) यस प्रस्तावनाको अनुसूचिमा राखिएका अध्ययन, सर्वेक्षण, तथ्याङ्क संकलन फारम तथा अन्तरवार्ता प्रश्नालीको मात्र प्रयोग गरिएको थियो ।

१.७ महत्वपूर्ण शब्दावलीको परिभाषा

आनिपान - लिम्बु मातृभाषि विद्यार्थीहरूले अध्ययन गर्ने लिम्बु भाषाको पाठ्यक्रम

सिरिजंगा लिपि - लिम्बु भाषिहरूले प्रयोग गर्ने लिपि, जसलाई सिरिजंगाले १९ औं शताब्दीमा आविष्कार गरेका थिए ।

अध्याय दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

विभिन्न जातजाति तथा भाषाभाषिका शिक्षा अथवा पाठ्यक्रमको बारेमा धेरै अध्ययनहरू भइरहेका छन् । पूर्व अध्ययन कार्यको समीक्षा गर्नुले वर्तमान अध्ययन कुन बिन्दुसम्म पुगेको छ भन्ने जानकारी मिल्न गई थप अध्ययन कार्यलाई अगाडि बढाउन मार्गदर्शन मिल्दछ । त्यसैले सामुदायिक विद्यालयमा सञ्चालित लिम्बू मातृभाषा (आनिपान) पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था पत्ता लगाउन यस अध्ययनसँग मेल खाने र सहयोग पुऱ्याउने केही पूर्व साहित्यको समीक्षा निम्नअनुसार गरिएको थियो ।

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको समीक्षा

यस अध्ययनमा बहुसांस्कृतिक तथा बहुभाषिक शिक्षाका सिद्धान्तहरूलाई मुख्य आधार बनाइन्छ । साथै सिकाईका विभिन्न सिद्धान्तहरूलाई आधार बनाइएको थियो ।

बहुसांस्कृतिक शिक्षाको अवधारणा सन् १९६० को दशकदेखि प्रारम्भ भएको पाइन्छ । बहुसांस्कृतिक शिक्षा भनेको पुरानो शिक्षण विधि वा शिक्षण प्रक्रियामा परिवर्तन ल्याउने प्रक्रिया हो । कुनै समुहहरू विशेषलाई महत्व दिदै अध्यापन गरिने शिक्षण प्रणालीमा रूपान्तरण गरी शिक्षण प्रक्रियामा गरिन सुधार वा कक्षाकोठाको वातावरणमा गरिने परिवर्तन नै वास्तवमा बहुसांस्कृतिक शिक्षा हो । जसमा प्रत्येक विद्यार्थीले आफ्नो पूर्ण प्रतिभाको विकास गर्दै आफ्नो संस्कृति संस्कार मूल्य मान्यताहरू शिक्षा र शैक्षिक कार्यक्रममा समावेश गरी सबैको शैक्षिक क्षमता वृद्धि गराउने, शिक्षामा सामाजिक न्याय निर्धारण गर्ने दृष्टिकोण हो (अधिकारी, २०६८, पेज: ३८)।

बहुभाषिक शिक्षा भन्नाले साधारणतया शिक्षणको माध्यम दुई वा दुईभन्दा बढी भाषाको प्रयोग गर्नु भन्ने बुझिन्छ । अझ विशिष्ट रूपमा शिक्षणको माध्यम तीनवटा भाषामा हुनुपर्छ । मातृभाषा, राष्ट्रिय र क्षेत्रीय भाषा तथा अन्तर्राष्ट्रिय भाषा प्रयोग गर्नु पर्दछ । यसले सांस्कृतिक र भाषिक विविधताको पहिचान गर्नुका अतिरिक्त पाठ्यक्रममा बहुभाषिक सन्दर्भको पहिचान दिन्छ (तोरवाली, २००९)।

बालबालिकाहरूको मातृभाषालाई पूर्वप्राथमिक तथा आधारभुत तहमा कक्षा १ देखि ३ सम्म माध्यम भाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने भनिएता पनि त्यसको कार्यन्वयन र अनुगमन हुन सकेको छैन । माध्यम भाषा जे जस्तो भएता पनि पूर्वप्राथमिक शिक्षा पुरा गरेर आधारभुत तहमा अध्ययन गरेका बालबालिकाहरूको शैक्षिकस्तर र प्रगति राम्रो भएको उदाहरण हाम्रा विद्यालयहरूले दिदै आएका छन् । युनेस्को १९५१ को प्रतिवेदनमा भनिएको छ “यदि विद्यालय शिक्षाको सुरुवातमानै बालबालिकाहरूले तनावपूर्ण वातावरणमा सिक्नु पर्ने बाध्यतालाई समाप्त पार्दै गुणस्तरिय शिक्षाको लागि बलियो शैक्षिक जग तयार पार्ने हो भने पूर्व प्राथमिक शिक्षालाई अनिवार्य र व्यवस्थित बनाउनका साथै तिनीहरूको मातृभाषालाई पूर्वप्राथमिक तथा प्राथमिक तहमा अनिवार्य बनाउन सक्नु पर्दछ । यो प्रतिवेदनलाई सारमा खास गरी पाँच भागा बुझ्न सकिन्छ । (क) शारिरिक स्वास्थ्य र विकास, (ख) भावनात्मक र सामाजिक विकास, (ग) नयाँ कुरा सिक्न खोज्ने (घ) भाषाको विकास र (ङ) बुझ्नसक्ने शक्तिको विकास र सामान्य ज्ञान । हाम्रो शैक्षिक प्रणालीको राम्रो विकासको लागि प्रथमतः नीतिगत साथै पाठ्यक्रमको विकास र शिक्षक तालिममा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ (सबैको लागि शिक्षा अनुगमन प्रतिवेदन, २००७ पेज २०)।

नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन गर्नु भन्दा अगाडि हामी सबै सरोकारवालाहरूले शिक्षा लगायत सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र धार्मिक क्षेत्रमा के कस्तो प्रभाव पर्दछ ? त्यसको बारेमा विस्तृत रूपमा

जानकारीहरु लिनु आवश्यक छ । आजको विश्वमा अल्पसंख्यक समुदायले बोल्ने भाषालाई प्राचिन सभ्यताको रूपमा लिइन्छ । तर हाम्रो देशको सन्दर्भमा हाम्रा भाषा तथा सस्कृतिहरु राष्ट्रिय सम्मृद्धिको वाहाक वन्न सक्छ की सक्दैन आजको विश्व व्यापिकरण हुदै गएको अर्थतन्त्र र प्रविधिको विकासमा प्रतिस्पर्धि बनाउन कसरी सहयोग पुऱ्याउँछ ? सञ्चारको विकास र अंग्रेजी भाषाको वढ्दो प्रभावका विच आफ्नो पहिचानलाई स्थापित गर्दै सम्मृद्धितर्फ अघि वढ्नमा वाधा त पुग्दैन ? यी विविध प्रश्नको उत्तर थाहापाउन व्यापक छलफल गरी ठीक निर्णय गर्न सक्नु पर्दछ । साथै घरमा नेपाली भाषा मातृभाषा भएका बालबालिकाहरुलाई कसरी सम्बोधन गर्छ यो पनि महत्वपूर्ण छ ।

प्रा. जिम कुमिन्स (२००८) का अनुसार, बालबालिकाको सिकाइ विकासको तहलाई अभिवृद्धि गर्न उसको दोस्रो भाषा विकास गर्न मातृभाषाले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । यस भनाइका अनुसार जो बालबालिकाहरुले आफ्नो मातृभाषामा शैक्षिक जग वलियो बनाएका हुन्छन्, उनीहरुले दोस्रो र तेस्रो भाषामा पनि साक्षरता सीपको विकास प्रभावकारी तरिकाबाट गरिरहेका हुन्छन् । यस तथ्यहरुका अनुसार बालबालिकाहरुको मातृभाषालाई पूर्वप्राथमिक तथा प्राथमिक विद्यालयका सुरुका कक्षामा माध्यम भाषाका रूपमा प्रयोग गर्नु गुणस्तरिय शिक्षाको महत्वपूर्ण पाटो हो । (बाइलिङ्ग्युअल चिल्डरेन्स मदर टङ्ग, पेज: १७)

बहुभाषिक शिक्षाको सन्दर्भमा पहिलो भाषा (मातृभाषा) दोस्रो भाषा राष्ट्रिय र तेस्रो भाषा अंग्रेजी भाषाको लागि बलियो आधार हो । साथै यसले सबै भाषाको जीवनपर्यन्त सिकाईको लागि तिनीहरुको प्रयोग र उपयोगी सीप हाँसिल गर्न सहयोग गर्दछ । (मलोन, २००५)।

आज विश्वमा अल्प संख्यामा रहेका भाषाभाषीहरुले आफ्नो भाषाको प्रयोग र विकास भन्दा बहुसंख्यक भाषीहरुको भाषा सिक्न र प्रयोग गर्नका लागि वढ्दो दवावको सामना गरिरहेका छन् । हिजोआजको शैक्षिक अभ्यास र अवसरहरुले वाराम्वार भाषिक विविधताहरुलाई बहिस्कृत गर्ने र अल्प संख्यामा रहेका भाषीहरुलाई कम महत्व दिने काम पनि भएको छ । नेपालमा बहुभाषी शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि निर्देशिका समेत तयार भईसकेको छ । तर पनि स्थानिय तहमा पर्याप्त मात्रामा बहुभाषीक शिक्षाको वारेमा शिक्षकहरु, नीति निर्माताहरु, भाषाशास्त्रीहरु र समुदायविच आफ्ना ज्ञान, विचार र दृष्टिकोणहरु वारेमा अन्तरक्रिया गर्ने अवसर र एक आपसमा आदान प्रदान गर्ने क्रममा शिक्षा विभाग देखि जिल्ला शिक्षा कार्यलयले आवश्यक समन्वय र व्यवस्थापन गर्न सकिरहेको छैन (हारिसन, २०१०)।

बहुसाँस्कृतिक शिक्षा शिक्षाको क्षेत्रमा एउटा नया धारणा हो । जसले विद्यालय कलेज तथा विश्वविद्यालयको विभिन्न पक्षमा सुधार गरी विभिन्न जात जाति सामाजिक समूहमा विद्यार्थीहरुलाई शैक्षिक समाताको अनुभूति दिइ सबैको शैक्षिक समानताको अनुभूति दिने लक्ष लिइएको पाइन्छ ।

जसबाट सामाजिक परिवर्तन भई शैक्षिक प्रणालीमा रहेको विभेद, अन्याय, असमानता हटाएर समाजमा शैक्षिक न्याय र समानता ल्याउने प्रयत्न गर्दछ ।

संविधान मुलुक बहुजातीय, बहुभाषिक तथा बहुसांस्कृतिक छ भनी स्वीकार गरिएको सर्वविदितै छ । नेपालले मानवअधिकारका धेरै अन्तराष्ट्रिय सन्धि, अभिसन्धि तथा महासन्धिहरू पनि हस्ताक्षर गरी पक्षीय राष्ट्रमा रुपमा आफूलाई स्थापित गराइसकेको सन्दर्भ र मुलुकमा पनि आदिवासी जनजातिका विभिन्न ५९ समूहहरू राज्यले पहिचान गरी उनीहरूको आर्थिक, सामाजिक विकास गरी राष्ट्रिय मूलधारमा समावेश गर्ने उद्देश्य लिइसकेकोले शिक्षाको उद्देश्य उनीहरूको विकासको लागि पनि लक्षित हुन अन्यन्त आवश्यक छ । मुलुकको जनसङ्ख्याको करिब ३७ प्रतिशतभन्दा अधिक बाहुल्यता भएका आदिवासी जनजातिहरू अधिकांश ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने समुदाय भएकाले राज्यले अवलम्बन गर्ने सबैको लागि शिक्षा सन् २००४ देखि सन् २०१५ को ढाँचा तथा कार्यक्रमप्रति प्रतिबद्धता जोड गरिसकेको सन्दर्भभन्दा सबैको लागि शिक्षा सन् २००४ देखि सन् २००९ रणनीतिक कार्यक्रम पनि लागू भइसकेको छ । यद्यपि उक्त कार्यक्रममा आदिवासी जनजाति समुदायका बालबालिकाहरूलाई गुणात्मक शिक्षा प्राप्तिको लागि अन्य बालबालिकाहरू भन्दा समान पहुँच र सम्पूर्ण बालबालिकाहरूभन्दा लाभान्वित हुने प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ । अन्तराष्ट्रिय स्तरमा डकार कार्ययोजनाप्रति प्रतिबद्धता, राष्ट्रिय स्तरमा रणनीतिक कार्यक्रम ल्याइएको सन्दर्भमा शिक्षामा व्यापक सुधारको सम्भावनालाई सरकारले थालनी गरिसकेको महसुस हुन्छ । शिक्षामा तननुरूपको थालनी गर्न लक्षित समुदायको सक्रिय सहभागितामा सुधारका प्रक्रियामा थालनी गर्न के कस्ता कठिनाइहरू रहेका छन् तिनलाई व्यवस्थित गर्दै अघि बढ्नु पर्ने आवश्यकता छ । उदाहरणका लागि व्यापक आदिवासी जनजाति समुदायले चाहेको र विगत वर्षहरूमा जोड रुपमा उठाउँदै ल्याएको उनीहरूको सरोकार शिक्षामा समावेशीकरण डकार सम्मेलनमा सरकारले व्यक्त गरेको प्रतिबद्धता र आज शिक्षामा गरिन लागेको सुधारको भावनासँग मिल्ने हृदयसम्म कार्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयनका लागि संयुक्त पहल गर्नु आवश्यक भइसकेको देखिन्छ । शिक्षामा समावेशीकरण आदिवासी जनजाति लगायत विभिन्न सरोकारवालाहरूको भावनाले व्यक्त गरेको चाहना भयो , तर त्यो भन्दा पनि व्यापक अर्थमा शिक्षामा विभिन्न जातिगत, सांस्कृतिक, भाषिक, क्षेत्रीय वा स्थानीयस्तरमा सुधारको गुन्जाइस भएको विन्दु सम्म सुधार गर्न बहुल सांस्कृतिक शिक्षाको मापदण्डअनुरूप दृष्टिकोणमा नै परिवर्तन ल्याउनु आजको राष्ट्रिय आवश्यकता हो (माबुहाड र साथीहरू, २०६४) । यसैगरी बहुसांस्कृतिक शिक्षाको सिद्धान्तलाई आधार मानी प्रणाली दृष्टिकोणबाट अध्यायन अगाडि बढाइएको थियो ।

२.१.१ सैद्धान्तिक आधार

सिकाईका विभिन्न सिद्धान्तहरू छन् । बालबालिकाहरूलाई उनीहरूकै मातृभाषा प्रयोग गरेर सिकाउने कुरा पनि सिकाइ सिद्धान्तले स्वीकार गरेको छ । ती सिद्धान्तहरू निम्न अनुसार छन्

२.१.१.१ R. C. Anderson: Schema Theory of Learning

Schema शब्दको प्रयोग सर्वप्रथम सन् १९२६ मा जिन पियाजेले प्रयोग गरेका थिए । यसले संज्ञानात्मक संरचनालाई जनाउँछ । यसले सूचना, प्रत्यक्षीकरण तथा अनुभवलाई प्रशोधन गर्दछ । यो संरचना व्यक्तिको उमेर अनुसार परिवर्तन हुने गर्दछ । यस्ता संरचनाहरू परिवर्तन हुँदै अन्य संरचनासँग समन्वय गरी जटिल संरचनाहरू बन्ने गर्दछन् । वास्तवमा संरचना प्राणीको संज्ञानात्मक संरचनाको एउटा तह हो । यही संरचनाको आधारमा प्राणीले आफ्नो वातावरणमा कसरी प्रतिक्रिया गर्दछ, भन्ने कुराको निर्धारण गर्दछ । जुन गुण लुप्त र प्रदर्शित दुवै हुन सक्छन् । (भट्टराई, २०६८ पेज: ९५) त्यसैले यसलाई नयाँ अवधारणाको रूपमा लिइँदैन यस प्रक्रियामा खासगरी एन्डरसनले बच्चाहरूले जानेको कुराहरूबाट सिकाउन सुरु गरियो भने उनीहरू सजिलै सिक्न सक्छन् भन्ने कुरा जोड दिएको छन् । जस्तै

- **सामान्य ज्ञान** : बालबालिकाहरूलाई सामान्य ज्ञानको स्तर र जातिगत धाराणाहरूको विकास गर्नु अति महत्वपूर्ण करा हो । विभिन्न भाषा तथा संस्कृतिबाट आएका बालबालिकाहरूलाई उनीहरूको आफ्नै संस्कृति र संस्कारबाट सिकाउन सुरु गर्नु पर्छ ।
- **सम्बन्धको विकास** : बालबालिकाहरूको विचार र ज्ञानलाई जोडेर शिक्षकले विद्यार्थीहरूलाई सिकाउनु पर्दछ । यसका लागि गीत, नाटक, छलफल, उदाहरण, श्रव्यदृश्य र व्याख्यान विधि अपनाएर सिकाउनु पर्दछ ।
- **विचारमा परिवर्तन** : बालबालिकाहरूको पहिलाको सोचाइ र आजको अवस्थाको कारणले उनीहरूमा विचारको द्वन्द्व भइरहेको हुन्छ । शिक्षकले विद्यार्थीहरूको यो जटिलतालाई बुझ्ने र समस्या समाधान सहयोगीले भूमिका निभाउनु पर्दछ ।

२.१.१.२ लेभ भिगोट्स्की : सामाजिक सांस्कृतिक सिद्धान्त

भिगोट्स्कीले मानिस र सामाजिक, साँस्कृत अवस्थाहरूको विचमा अन्तक्रिया गरेर साभ्ना अवधारणा निर्माण गर्नु पर्दछ भन्ने कुरामा जोड दिएका छन् । सामाजिक तथा साँस्कृतिक क्रियाकलापहरूको आन्तरीकरणले नै मानव विकास संभव भएको र मान्छेकै स्थान जनावारभन्दा अलग र भिन्न रहेको हो । ज्ञान समाजिक अन्तरक्रिया र अनुभवका आधारमा निर्माण हुने गर्दछ । ज्ञानले बाह्य संसारलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ । ज्ञानको निर्माणमा अरुसँगको अन्तर्क्रिया, प्रत्यक्ष शिक्षण, विश्वास भाषा, साँस्कृति, चिन्तन तालिम निर्देशित खोजीको साथै व्यक्तिको पूर्वज्ञान, विश्वास तथा चिन्तन आदिले प्रभाव पार्दछ । त्यसैले ज्ञान सिपको प्राप्तिमा सामाजिक अन्तर्क्रियालाई महत्वपूर्ण मानिन्छ । उनका अनुसार बच्चाहरूको

भाषा, संस्कार र संस्कृतिलाई सिकाइमा प्रयोग गर्नु पर्दछ । प्रत्येक कुरा जीवनमा दुई पटक सिकिन्छ । सबै ज्ञानहरु समाजबाटनै विकास भएको हुन्छ । विचार बोली मानिसको चेतनामा भर पर्दछ । बोलीले विचारलाई प्रतिविम्बित गरेको हुन्छ (ए. पेज ३०९)।

भिगोट्सकीका अनुसार यो सिद्धान्त आमा र बालक विचको सम्बन्ध जस्तै हो । वच्चाहरु आफ्ना वरपर भएका वस्तुहरुलाई समात्न, छान्न र प्रयोग गर्न खोज्छन् । आमाले त्यसलाई हेरिरहेकी हुन्छिन । आमाले त्यो वस्तुलाई वच्चा भए तिर धकेली दिन्छन् । यसरी वच्चाले त्यो वस्तु देखाउन र समात्न सक्छ । यसरी वच्चाले आफुले चाहेको वस्तु भन्ने नसके पनि देखाउन भने सक्छ । वाल्ने प्रक्रियामा पनि यस्तै कुरा लागु हुन्छ । आमाले बोलेको आवाज सुनेर वच्चाले त्यस्तै बोल्न खोज्छ । ज्ञान समाजबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसैबाट वच्चाहरुले सिक्ने गर्छन् ।

२.२ विषयगत साहित्यको अध्ययन

लिम्बु भाषा तथा साहित्यसँग सम्बन्धित साहित्यका अध्ययनहरु निम्नानुसार छन् ।

भन्ने गरिन्छ, जब एक जन वृद्धा मानिसको मृत्यु हुन्छ, उसको मृत्यु सँगै उसको ज्ञान र सीपको सङ्ग्रालयहरुको पनि अन्त्य हुन्छ । यस सन्दर्भमा हालसालैको विविसीको समाचार अनुसार विश्वका करिब ७००० भाषाहरु लोपहुने संघारमा पुगेका छन् । यस सँगै यी भाषाहरु भित्र भएका ज्ञान, विज्ञान र सीपहरु पनि सँगसँगै लोप भएर जाने कुरालाई निश्चित गरेको छ । (The Fate of languages is interlinked with that of species, as they undergo parallel extinctions. Scientific knowledge is comparable for both domains, with an estimated 80 percent of plant and animals species unknown to science, and 80 percent of languages yet to be documented.) यसले के जनाउँ छ भने हाम्रो भाषाहरुको संरक्षण, प्रयोग र विकासविना विज्ञानले पूर्णता पाउने देखिदैन । यसै गरी एकजना अमेरिकन भारतीय मूलका आदिवासी Johnny Hill, Jar, Chemehuevi tribe, Arizona को भनाइले उनको मृत्यु सँगसँगै उनको त्यो भाषा पनि मरेर जाने प्रायः निश्चित छ । उनी व्याख्या गर्छन् “I have to talk myself. There is nobody left to talk to, all the elders have passed on.” यसर्थ आजनै हामीले हाम्रो भाषा, संस्कृति र संस्कारलाई शिक्षामा प्रयोग गर्नु पर्दछ । देशको विकासका लागि शिक्षा, वैज्ञानिक शिक्षामा मातृभाषा र दोस्रो भाषाहरुको प्रयोगका लागि शिक्षा क्षेत्रका सबै सरोकारवाला लगायत अन्य पक्षहरुले बहुभाषीक शिक्षाको वारेमा ठीक बुझ्ने र यसको प्रयोगका लागि सचेत वनाउने र कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न राम्रो वातावरणको विकास गर्नु पर्दछ (विविसी, २०१०) ।

लिम्बु जातिले बोल्ने भाषालाई लिम्बु भाषा भनिन्छ भने उनीहरूले आफ्नो भाषामा यसलाई **याक्थुङ पाःन्** या **याक्थुङ्वा पाःन्** भन्दछन् । लिम्बु भाषा भोट-वर्मेली परिवारको पूर्वीय शाखा अन्तर्गत बोडिक उपशाखाको हिमाली वर्गको पूर्वी किराँती भाषा हो (काइँला २०५९: १०)। जनगणना २०५८ अनुसार लिम्बुहरूको जनसङ्ख्या ३,५९,३७९ रहेको छ भने वक्ता सङ्ख्या ३,३३,६३३ रहेको (योज्जन, २०१२:२६१) छ । विरही काइँलाका अनुसार गोरखा सरकार र इस्ट इन्डिया कम्पनीबीच भएको सुगौली सन्धि (सन् १८१५), कम्पनी र सिक्किमका राजा चुङ्फुद नाम्यालसँग भएको तितालिया सन्धि (१० फरवरी १८१७) अनि अङ्ग्रेजहरूले दार्जीलिङ (सन् १८३५) तथा कालेबुङ र सिलिगढी (सन् १८६४) मा आफ्नो कब्जामा लिएपछि लिम्बुहरू नेपाल सिक्किम र हिन्दुस्तान गरी तीन देशका नागरिक भए (२०४९:३३) । सिक्किम भारतवर्षमा विलय भएपछि भने लिम्बुहरू राजनैतिक रूपमा दुई देशमा विभक्त भएका छन् । (तुम्याहाङ २०६६, पेज: १६) ।

सत्रौँ शताब्दीदेखि नै भारतमा ब्रिटिस इस्ट इन्डिया कम्पनीमार्फत अङ्ग्रेजहरूको प्रभुत्व कायम गर्न थालेपछि अङ्ग्रेजलाई नेपाल, नेपालका वासिन्दा र तिनका रीतिथिति एवम् संस्कृति, भाषा र लिपिका विषयमा जान्ने उत्सुकता जगायो । कर्कपेट्रिक (१८११), सर फ्रान्सिस ह्यामिल्टन (१८१९), डा. क्याम्बेल (१८५५), बी.एच. हज्सन (१८४६-१८५८) आदिले नेपालका विविध जाति र भाषाका कुरा गर्दा लिम्बु जाति र उनका भाषाको पनि चर्चा गरेका छन् । सिरिजङ्गा दोस्रोको हत्या भएको लगभग १०० वर्षपछि नेपाल उपत्यकामा धेरै वर्ष बसेका बी.एच. हज्सन (हज्सन पाण्डुलिपि, भो. ७३, पृ.१५५-१५६ तथा चेम्जोङ, वि.स.२०३१/१९७५ ई., पृ.५७-५८) ले पछि सन् १८४६ तिर दार्जीलिङमा सिक्किमबाट फेला पारेको कुहिएका कागतपत्रहरूका आधारमा सिरिजङ्गाको लिपिमालालाई पुनःजीवन दिँदै उत्थान र अभिलेख गर्ने ऐतिहासिक काम गरेका थिए । उसबेलाको लेखौटहरू पाइन गाह्रो भए पनि उनले लेख्न लगाएका र भेटेका कागतपत्रमा सिरिजङ्गाको हस्तलिपिमा लिखित पाण्डुलिपि पनि हुनुपर्छ भनी अड्कल्न सकिन्छ । यसरी लिम्बु भाषाको लेख्यपरम्पराको इतिहास हामी दोस्रो सिरिजङ्गामा पुगेको भेट्छौं । किंवदन्तीअनुसार प्रथम सिरिजङ्गाले नवौँ शताब्दीमा (बाजवीर थलङ, १९२८ ई. तथा चेम्जोङ, २०१३ ई.) किरात लिपि आविष्कार गरेर प्रचलनमा ल्याएका थिए । मञ्जुल याक्थुम्बाका अनुसार प्रथम सिरिजङ्गाले सौमर किरातहरूसँग रहेको छ हजार वर्ष पुरानो लिपिलाई पुनरुत्थान मात्र गरेका हुन् (२०६२:२८) । त्यसपछि पुनः लुप्त भएको हजार वर्षपछि वर्तमान नेपालको सुदूर पूर्वको पल्लोकिरात सिनाम तेल्लोक निवासी सिङ्थेवे थरका सिरिजङ्गा दोस्रा (१७०४-१७४१ ई.) ले यो किरात लिपिलाई दोस्रो पटक पुनःउत्थान गरेर लेख्यपरम्पराको विकास गरेको विश्वास गरिन्छ । उनी त्यही लिपि प्राचारको गर्ने अभियानकै क्रममा सिक्किमको मार्ताममा सहिद पनि भए ।

२.२.१ लिम्बु भाषामा भएको विकास क्रम र कृतिहरूको विकास ।

लिम्बू भाषाको कोष लेखनको आरम्भ कर्कप्याट्रिकले सन् १७९३ को मिसनमा सङ्कलित तथा सन् १८११ मा प्रकाशित **An Account of the Kingdom of Neupal** किताबमा अङ्ग्रेजी शब्दका आधारमा सङ्कलन गरेको पर्वते (Purbutti), वर्तमान खस नेपाली भाषा), नेवार (Newars), मगर (Mungur) र लिम्बू (Limbooa) को शब्दावली सङ्कलनबाट आरम्भ भएको मान्न सकिन्छ । यसपछि लिम्बू-अङ्ग्रेजी शब्दकोश (चार्ल्स केम्बेल १९ औँ शताब्दीको मध्यकालमा), अ भोक्याब्युलरी अन्व द लिम्बू ल्याङ्गुइज् (एचडब्ल्युआर सेनिओर ई.१९०८ दोस्रो संस्करण ई.१९७७), लिम्बू हिज्जे शब्दकोश (दिलेन्द्र कुरुम्बाङ-सुब्बा वि.स. २०६२), लिम्बू-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश (इमान एस. चेम्जोङ स.२०१८), लिम्बू-इङलिस डिक्शनरी अन्व द मेवाखोला डायलेक्ट विथ इङलिस-लिम्बू इन्डेक्स (बोइङ मिखाइलोभ्सी ई.२००२), पर्यायवाची शब्दकोश (सङ्कलन सहयोगी इमानसिंह चेम्जोङ, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि.सं. २०३०), नेपाली-लिम्बू-अङ्ग्रेजी शब्दकोश (हस्तलाल साक्वादेन लिम्बू स.२०४९), मुन्धुमी शब्दकोश: किरात-नेपाली-अङ्ग्रेजी (माङ्गिमडोहाङ लिङ्देन सं.२०६० प्रथम संस्करण २०५९), अ लिम्बू-इङलिस ग्लोसरी (ई.१९६०), सिरिजङ्गा लिपिमा केही

शब्द (हरि चोडवाड स.२०५०), लिम्बू शब्दकोश (पान्डुलिपि, मणिशङ्कर सेरेड चोडवाड), लिम्बू - नेपाली शब्दकोश (खेलराज योडहाड स.२०५२), संक्षिप्त खस-लिम्बू शब्दकोश (नर यडहाड स.२०४९), याक्थुड मिडवान (नरबहादुर यडहाड, वि.सं. २०५२), लिम्बू-नेपाली (पर्यायवाची र विपरितार्थक) शब्दकोश (तेजबहादुर फागो पन्धाक, २०६३), पहाडी बोलीचाली (अन्जु खड्का, केशरजङ्ग मगर र डा.विद्यानाथ कोइराला सं.२०६३), नेपाली-लिम्बू-लिम्बू शब्दकोश (रणबहादुर मेन्याड्बो आदि, सं. २०६६), लिम्बू नेपाली शब्दकोश (त.ना.मु. कृष्णबहादुर लाओती) आदि रहेका छन् । नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले पुनः प्रकाशन गरेको इमानसिंह चेम्जोडकृत लिम्बू-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोशको दोस्रो संस्करण २०५८ कोशा सिद्धान्तको आधारमा निकै राम्रो मानिन्छ । (तुम्याहाड २०६६, पेज: १९) ।

२०४६ सालको जनआन्दोलन पछिका दिनमा पत्रपत्रिकाको प्रकाशनको बाढी नै आएको छ । तिनमा मुख्यरूपमा नाम लिन सकिने पत्रिकाहरूमा **याक्थुड** साक्थिम् नु साप्सक् (सं. बैरागी काइँला, सं. २०४९), ताःन्ध्रोःप्पा (स. गणेश इजम् हाल अमर तुम्याहाड सं.२०५४), पालाम् (सं. डी.वी. आडबुड, सं. २०६०), तड्सिड् (सं. अर्जुनबाबु माबुहाड), सेमि फक्ताड्लुड् (सं.अमर तुम्याहाड, कमला आडदेम्बेसमेत, स.२०६०), लाम् (सं. अइन्द्रसुन्दर नेम्बाड र अरू), फुड् (सं. अमर तुम्याहाड स.२०६० मडसिर), हिन्जा (सं. भवानी तावासमेत), नुमाफुड् (सं. स्वर्णिमहाड फोम्बो स.२०५९), सुम्हातलुड् (सं. भवानी तावासमेत, स.२०५४), पक्कन्दी, नाल्वो सन्देश (२०६३ वैशाख), लुडा (सं. सेसेमी सेनाल्वो), चुम्लुड् (सं. सेसेमी सेनाल्वो), लाजम् (सं. डा.भरतराज सुब्बासमेत, स.२०६२), थाड्साड् (सं. पुष्प थाम्सुहाड), माड्सेबुड् (बुलेटिन स.२०६३, इलाम), लिम्बुवान् इक्ला (२०६४), साम्जिक मुन्धुम अर्धवार्षिक बुलेटिन (का.स. हितराम तिलिड, २०६७), मुन्धुम त्रैमासिक (का.स. प्रदीप मेन्याड्बो, वर्ष १, अड्क १, फागुन-जेठ, २०६७/६८), लाड्क जर्नल (सं. मुकसाम लाओती), जर्नल (प्र. लिम्बु विद्यार्थी मञ्च) आदि छन् । सं. २०६४ असोजदेखि गोरखापत्र (दैनिक) मा नयाँ नेपाल श्रृङ्खला प्रकाशन हुन थालेदेखि लिम्बु भाषा-साहित्य प्रकाशनले नयाँ सशक्त मञ्च पाएको छ भने र सं. २०६७ देखि नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानले लिम्बु भाषामा फक्ताड्लुड् नामक साहित्यक पत्रिका प्रकाशन आरम्भ गरेपछि यसले अझ गति लिएको छ (कियाचु स्मारिका २०६७, पेज: १९,)।

बाजवीर थलडले सन् १९२८ मा तुम् याक्थुड निड्वाफू साप्ला नामक वर्णमाला प्रकाशन गरेपछि दर्जनभन्दा बढी लिम्बू भाषासँग सम्बन्धित वर्णमाला पुस्तकहरू फरकफरक लेखकहरूले लेखी प्रकाशन गरिसकेका छन् । त्यस्ता वर्णमालाहरूमा तुम् याक्थुड निड्वाफु साप्ला (इमानसिंह चेम्जोड, सन् १९७०), किराँत कुम्मा शक् किरात वर्णमाला (स्व. रणधोज नेम्माडले वि.सं. २०१५/७ देखि २०१६/१ सम्म तयार पारेको काठको ब्लकवाट तयार गरिएको, वि.सं. २०४८ मा प्रकाशित), प्रारम्भिक किरात वर्णमाला (सङ्गीता थेंबे, साम्जिरी सेमी र माडमिडसोहाड स.२०६०), उपयोगी किरात वर्णमाला (सेर्मा साम्जीरी सेमी, वि.सं. २०६४), लिम्बू वर्णमाला (दिलेन्द्र कुरुम्बाड-सुब्बा ई.२००४), सक्सा पोना (हाडवासाःड याक्थुडवा, वि.सं. २०५६) आदि रहेका छन् (कियाचु स्मारिका २०६७, पेज: १९, कियाचु काठमाण्डौ) ।

लिम्बू भाषाको जेठो पुस्तकाकार व्याकरण इमानसिंह चेम्जोङ लिखित किरात व्याकरण (ई. १९७०) लाई लिन सकिन्छ। यस्तै अन्य व्याकरण पुस्तकहरूमा कन्साइस् लिम्बू ग्रयामर यान्ड डिक्सनरी (अल्फोन्स वेइडर्ट र विक्रम सुब्बा ई.१९८५), अ ग्रयामर अन् लिम्बू (जर्ज भ्यान ड्रिम १९८७), ओगाप्मिवा याक्थुङ हुप्पान् या प्रयोगिक लिम्बू व्याकरण (पदम माबो, वि.सं. २०६७), याक्थुङ हुप्पान् (थाम्सुहाङ पुष्प सुब्बा, सं. २०६६) आदि रहेका छन्। यस किसिमले लिखित भाषाका कृति र विकासले लिम्बू भाषालाई संबृद्ध बनाउनमा सहयोग पुऱ्यायो।

लिम्बू भाषाको औपचारिक शिक्षाको इतिहास सन् १९६८ मा तत्कालीन सिक्किम देशको सरकारले प्राथमिक तहमा लिम्बू भाषा पठनपाठन आरम्भ गरेपछि सुरु भएको हो भने हाल त्यहाँ पोस्ट ग्राजुएट तहसम्म लिम्बू भाषा पठनपाठन भइरहेको छ। नेपालमा भने २०४६ सालको जनआन्दोलनपछि प्राप्त २०४७ को संविधानले नेपालको बहुभाषिक यथार्थतालाई स्वीकार गरेपछि गठित राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाव आयोगको प्रतिवेदन, २०५० को सुझाव तथा राष्ट्रिय शिक्षा आयोग - २०४९ (राष्ट्रिय शिक्षा आयोगका प्रतिवेदन - २०४९) को सुझावमा नेपाली मातृभाषा नभएका नेपालका अन्य राष्ट्रिय भाषाभाषी क्षेत्रका विद्यालयमा शिक्षाको माध्यमका रूपमा राष्ट्रिय भाषाहरूको प्रयोग गर्न सकिने साथै १०० पूर्णाङ्कको मातृभाषा अध्ययन अध्यापन गर्न सकिने (ने.शि.आ.प्र., २०६२: ५५८) सुझाव अनुसार अन्य मातृभाषासँगै लिम्बू भाषाको वैधानिक र सङ्गठित पठनपाठनको सुरुवात भयो। पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमीले लिम्बू भाषाको ऐच्छिक विषयकोरूपमा पठनपाठनका लागि २०५२ सालमा पाठ्यक्रम निर्माण गरी वि.सं. २०५५ सालदेखि लिम्बू भाषामा ऐच्छिक विषय पठनपाठनको सुरुवात भयो। पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले २०६३ देखि मातृभाषामा विविध विषयहरू समेटेर बाल सन्दर्भ सामग्री प्रकाशन सुरु गरेको छ। माध्यम भाषाको रूपमा लिम्बू भाषामा पठनपाठनका लागि कक्षा दुईसम्मका गणित, विज्ञान, सामाजिक विषयहरू पाठ्यपुस्तकहरू लिम्बू भाषामा अनुवाद भएका छन् (आडबुहाङ २०६८, माघ, युक्फो मासिक : ३ काठमाण्डौ)।

अनौपचारिक शिक्षातर्फ किरात याक्थुङ चुम्लुङले लिम्बू भाषा तथा किरात सिरिजङ्गा लिपिमा अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम २०५१ सालदेखि सुरु गर्‍यो। तरङ्ग भाग १ र भाग २ पाठ्यपुस्तक तयार गरेर पूर्वाञ्चलका विभिन्न गाउँहरूमा लिम्बू भाषामा अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्‍यो। यस कार्यक्रमलाई अझ प्रभावकारी बनाउनका लागि चोःत्लुङ भाग १ र भाग २ पाठ्यपुस्तक समेत निर्माण गरी कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ। यसरी नै अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले लिम्बू भाषामा साङ्गलाम पुस्तक तथा सहयोगी पुस्तक निर्माण एवम् प्रकाशन गरेको छ। जनशक्ति विकास केन्द्रले लिम्बू भाषा शिक्षक तालिमका लागि लिम्बू भाषामा बहुभाषिक शिक्षा, प्रशिक्षक निर्देशिका र स्वअध्ययन सामग्री निर्माण गरी प्रकाशन गरेको छ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालयले लिम्बू भाषा प्रमाणपत्रतहमा अध्ययन अध्यापनको लागि विश्वविद्यालय प्राज्ञिक परिषद्ले स्वकृति दिए पनि विश्वविद्यालयबाट प्रमाणपत्र फेजआउट भएपछि यो प्रक्रिया उच्च माध्यामिक शिक्षा परिषदबाट अगाडि बढ्न सकेको छैन । यद्यपि सत्यहाड्मा मा.वि. याम्बोड लगायतका लिम्बूवानका कतिपय उच्च मा.वि.हरूले लिम्बू भाषा कक्षा ११ र १२ मा अनौपचारिक रूपमा पठनपाठन गराइरहेका छन् ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ६(२) ले “नेपालका विभिन्न भागमा मातृभाषाका रूपमा बोलिने सबै भाषाहरू नेपालका राष्ट्रिय भाषा हुन” भनेर मान्यता दिएको आधारमा काठमाडौं महानगरपालिकाद्वारा नेपाल भाषा र राजविराज नगरपालिका तथा धनुषा जिल्ला विकास समितिद्वारा मैथिलीलाई नेपाली भाषासँगसँगै आ-आफ्नो कार्यक्षेत्रमा प्रयोग गर्दा २०५६ जेठ १८ गते सर्वोच्च अदालतको डिभिजन बेन्चले “मातृभाषा प्रयोग नगर्नु नगराउनु” भन्ने आदेशात्मक फैसला दिएको तितो अवस्था एकातिर भए पनि लिम्बू भाषा लगायतका मातृभाषीहरूले आआफ्नो मातृभाषा कार्यालय भाषाको रूपमा प्रयोग गर्न प्रयास गरिरहेका छन् ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ५(१) ले “नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्र भाषा हुन्” भनेको छ । तर धारा ५(२) ले देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ भन्ने संवैधानिक व्यवस्था गरेको भए तापनि धारा ५(३) ले स्थानीय निकाय तथा कार्यालयमा मातृभाषा प्रयोगलाई कुनै बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन भनी उल्लेख छ । त्यसरी प्रयोग गरिएको भाषालाई राज्यले सरकारी कामकाजको भाषामा रूपान्तर गरी अभिलेख राख्ने छ भनी उल्लेख गरेको छ । त्यसैगरी तीन वर्षीय अन्तरिम योजना (२०६४/६५-२०६६/६७) ले “लेख्य परम्परा भएका भाषाहरूको माध्यमबाट पठनपाठन तथा सरकारी कामकाज तथा अदालतमा सबै मातृभाषामा बयान दिन पाउने व्यवस्था गरिनेछ” भन्ने नीति तथा कार्यनीति तर्जुमा गरेको छ । नेपाल सरकारको आर्थिक वर्ष २०६५/६६ को नीति तथा कार्यक्रमले स्थानीय निकायमा स्थानीय स्तरको मातृभाषामा समेत कामकाज गर्न सकिने व्यवस्था मिलाउनेछ भनेको छ । यही संवैधानिक मर्मअनुरूप लिम्बू भाषालाई कार्यालय भाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने पूर्व तयारीको रूपमा आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको सहयोगमा लिम्बू भाषा प्रवर्द्धन अभियान २०६६ सञ्चालन भएको थियो भने सो अभियानमा गाविस, नगरपालिका, जिल्ला तहका विभिन्न कार्यालयहरूमा गरिने निवदेन, फिराद आदि लेख्न सिकन सिकाउँनका लागि लिम्बू भाषा प्रवर्द्धन अभियान हाते पुस्तिका २०६६ निर्माण भइ तालिम तथा प्रयोगको अभियान पनि चलिरहेको छ (माबो, २०६७, पेज: १४)।

विभिन्न आदिवासी जनजातिको भाषाहरू मध्ये लेख्य तथा विधागत तरिकाले विश्लेषण गर्दा लिम्बू भाषा अन्य भाषाभन्दा अगाडि रहेको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्दा बालबालिकालाई आफ्नो पहिचानसहित भाषा, धर्म, संस्कृतिको अलवा आफ्नो दैनिक जीवन यापनको

प्रक्रियालाई अघि बढाउने तथा स्थानीय प्राकृतिक स्रोत र साधनको संरक्षण र सम्बर्द्धन गरी असल नागरिक बन्ने किसिमले पाठ्यक्रम निर्माण गर्नु पर्दछ (सुब्बा, २०६६, पेज: ४५)।

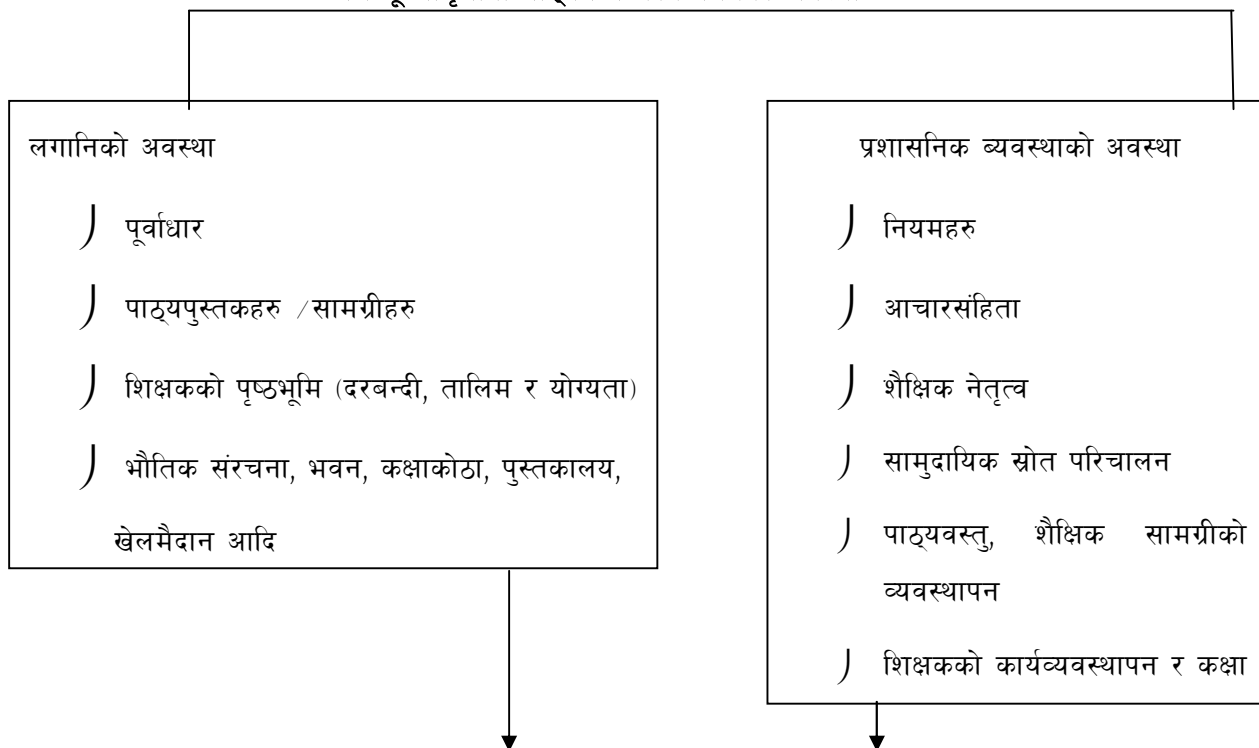
विभिन्न मातृभाषी विद्यालयमा प्राथमिक तहमा मातृभाषा ऐच्छिक विषयका रूपमा पढाइभइरहेको वर्तमान अवस्थामा आशातित प्रतिफल सोचेअनुसार प्राप्त हुन सकेको छैन । यसो हुनुको पछाडि पाठ्यसामग्री समयमा उपलब्ध नहुनु, अन्तरसंस्कृतिक समायोजनले आफ्नो मातृभाषा नबोल्नु, शिक्षक दरबन्दी तथा भौतिक र प्रशासनिक स्रोतहरूको उपलब्धता कम हुनु साथै स्थानीय निजी स्रोतको भरमा शिक्षक राख्ने, दक्ष विषय शिक्षकको अभाव आदि हुन् । यसलाई निराकरण गर्नका लागि विभिन्न मातृभाषी विद्यालयमा शिक्षक दरबन्दी, पाठ्यसामग्री तथा समयअनुसार शिक्षकहरूलाई तालिम प्रदान गरी बढीभन्दा बढी बालबालिकालाई अध्ययन गर्न अभिप्रेरित गर्नु पर्दछ । इमानसिंह चेम्जोडले भक्तिभाव झल्कने निड्वाफू सेवा, र फुड्खामा बाल-कविताहरूबाट पुर्याएको योगदान प्रशंसनीय छ । सिक्किमतिर र नेपालका केही कविहरू (बैरागी काइँलाको बाल कविता) ले बालसाहित्यको दिशामा बढेको कदम अमर तुम्याहाडको सेवारो (बालकविता सङ्ग्रह २०५८) र भवानी तावाको लावे पम्बम्, (बालकविता सङ्ग्रह, सं. २०६७) बाट निकै बलियो भयो भने फिदिमबाट निस्कने हिन्जा (सं. भवानी तावा) को निरन्तर प्रकाशनले अझ अगाडि बढायो । त्यसरी नपाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुरले प्रकाशन गरेको (१) माङगेन्नारे कुवोक् (खन्ड १), (२) आनि चोवासाम्बाहा (खन्ड २, जीवनी सङ्ग्रह), र (३) केलाड (खन्ड ३, वि० स० २०६२) ले अझ समृद्ध बनाएको छ । लिम्बु भाषा-साहित्यको विकासमा औपचारिक/अनौपचारिक शिक्षाको पाठ्यपुस्तकमा पाठ्यसामग्रीका रूपमा सडकलित कथा, कविता, निबन्धले पनि लिम्बु बालसाहित्यलाई धनी बनाएको छ भन्दा अत्युक्ति हुँदैन । (सुब्बा, २०६७, मातृभाषामा शिक्षा, स्थिति र चुनौती, पेज: ४५)।

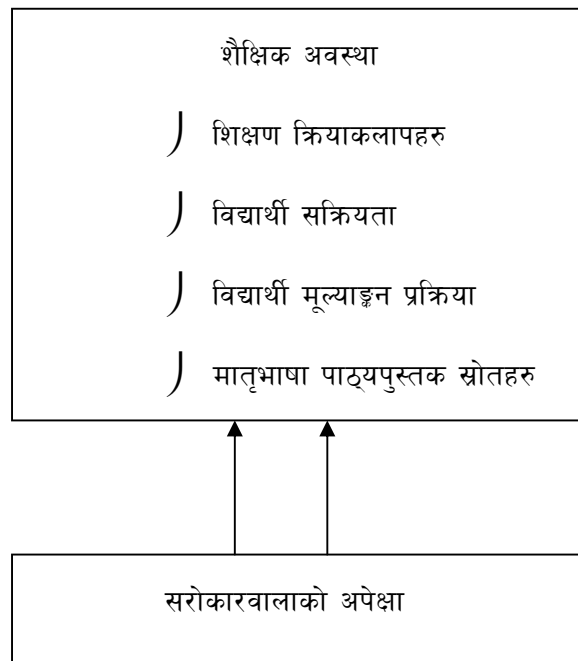
यसरी मातृभाषा पाठ्यक्रममा जति नीतिहरू निर्माण गरिए पनि कार्यान्वयन पक्ष सन्तोष जनक देखिँदैन । यसर्थ नीति अनुसारको कार्यान्वयन प्रकृत्यालाई अगाडि बढाउन व्यवहार र अभ्यासमा रहेको फरकपनालाई हटाउन यो अध्ययन महत्वपूर्ण रहनेछ । यी सबै साहित्यहरूको अध्यायन गर्दा लिम्बू भाषा तथा पाठ्यक्रमको विकास धेरै समयअघि देखि भएपनि जति हुनु पर्ने हो त्यति हुन नसकेको छैन । यसका लागि सम्बन्धित पक्षहरू अझै गम्भीर भएर लाग्नुपर्ने देखिन्छ ।

२.३ अवधाराणात्मक ढाँचा निर्माण

सामुदायिक विद्यालयमा सञ्चालित लिम्बू मातृभाषा (आनिपान) पाठ्यक्रम कार्यान्वयन को अवस्थाको अवधाराणात्मक ढाँचामा सामुदायिक विद्यालयमा सञ्चालित लिम्बू मातृभाषा आनिपान पाठ्यक्रम सँग संलग्न विभिन्न पक्षहरू समेटिएको छ ।

लिम्बू मातृभाषा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था:

अध्याय तीन

अध्ययन विधि

शोधपत्रलाई उद्देश्यमुलक बनाउनेको लागि सुस्पष्ट अनुसन्धान विधीको आवश्यकता पर्ने भएकाले अनुसन्धान विधीको विवरण सबैभन्दा महत्वपूर्ण मानिन्छ । अनुसन्धानलाई कसरी कून विधी प्रयोग गरी सम्पन्न गर्ने भन्ने कुरा अध्ययन कर्ताले बुझेर योजना बनाएर अगाडि बढ्न सके उचित निश्कर्षमा गुग्न सकिन्छ । अनुसन्धान एक औपचारिक एवं व्यवस्थित कार्य भएकाले यसमा विषयसँग सम्बन्धीत खास विधिहरुको उपयोग गर्नु सान्दर्भिक मानिन्छ । जस अनुसार यस शोधप्रस्तावनामा निम्न लिखित विधिहरुको प्रयोग गरिएको थियो ।

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा

यस अध्ययनलाई उद्देश्यमूलक बनाउनको लागि मुलत वर्णानात्मक तथा अप्रयोगात्मक ढाँचा प्रयोग गरिएको थियो भने यो अध्ययनमा मिश्रीत विधि गुणात्मक र परिमाणात्मक विधिलाई उपयोग गरिएको थियो साथै यो सर्भे ढाँचामा आधारित थियो । परिमाणात्मक विधि अन्तरगत सर्वेक्षण फारम र गुणात्मक विधि अन्तर्गत खुल्ला अन्तर्वार्ता प्रश्नावली, लक्षित समूह छलफल विधि र कक्षा अवलोकन निर्देशिकालाई उपयोग गरिएको थियो । अनुसन्धानको क्रममा अनुसन्धान कर्ता अनुसन्धानको क्षेत्रमा आफै पुगेर सूचना संकलन गरिएको थियो । अध्ययनको क्रममा विज्ञहरुलाई टेलिफोन तथा इमेलवाट र शिक्षक तथा विद्यार्थीहरुलाई विद्यालयमा नै उपस्थिती भई सूचना संकलन गरिएको थियो ।

३.२ अध्ययन क्षेत्र र जनसंख्या छनोट

यस शोधपत्र अनुसन्धानको लागि नेपालको पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र अर्न्तगत कोशी अञ्चलमा अवस्थित तेह्रथुम जिल्लालाई छनोट गरिएको थियो । यस अध्ययनको लागि सुविधाजनक नमुना छनोट विधि प्रयोग गरिएको थियो । अनुसन्धानकर्ताको गृह जिल्ला भएको र अनुसन्धान गर्न पनि सहज हुने कुरालाई मध्यनजर गरी उक्त, जिल्लामा सञ्चालित लिम्बु मातृभाषा पाठ्यक्रम कार्यान्वयन प्रकृयाको अध्ययन गर्न चुहान्डाडा गा.वि.स.का जम्मा १० वटा सामुदायिक विद्यालयमध्ये चारवटा विद्यालयका १/१ जना लिम्बु मातृभाषा अध्यापन गराउने शिक्षक र प्रत्येक विद्यालयबाट चार चार जना विद्यार्थी तथा विशेष गरेर लिम्बु भाषा पाठ्यक्रम निर्माण र अनुसन्धान कार्यमा विशेष दखल राख्ने ५ जना विषय विशेषज्ञहरु यस अनुसन्धानका जनसंख्या रहेका थिए ।

३.३ नमूना छनोट

कुनैपनि अध्ययन अनुसन्धान गर्दा आवश्यक पर्ने सूचनाले विश्लेषण र व्याख्या गर्नको लागि नमूनाको आवश्यकता पर्दछ । उक्त नमूनाको आधारमा गुणात्मक तथा परिमाणात्मक विश्लेषण प्रकृयालाई विशेष जोड दिएर अगाडी बढनुपर्ने हुन्छ । त्यसकै आधारमा नमूनाहरु यस प्रकार राखिएका थियो ।

३.३.१ विद्यालयको छनोट

यस अध्ययनको लागि जिल्ला शिक्षा कार्यालय तेह्रथुमबाट प्राप्त सूचनाको आधारमा चुहान्डाडा गा.वि.स.का जम्मा १० वटा मध्ये ४ वटा विद्यालयमा मातृभाषा पाठ्यक्रम कार्यान्वयन अवस्था के-कस्तो छ ? त्यसबाट प्राप्त उपलब्धी के छ ? पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण सामग्रीहरु कस्ता छन् ? शिक्षक तालिम तथा विद्यालयमा उपलब्ध श्रोतहरु कस्ता छन् ? आदिल कुराको जानकारी लिनका लागि विद्यालय छनोट गरिएको थियो ।

३.३.२ विद्यार्थी छनोट

लिम्बु मातृभाषा पाठ्यक्रममा कार्यान्वयनको अवस्था पत्ता लगाउन लिम्बु मातृभाषा पाठ्यक्रम सञ्चालन गरेको तेह्रथुम जिल्लाको चुहान्डाडा गा.वि.स.का ४ वटा छनोटमा परेका विद्यालयका विद्यार्थीको मनोभावना, आकांक्षा बुझ्ने र उक्त लिम्बु भातृभाषा पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन सम्बन्धी जानकारी लिन

उद्देश्य उनमूख नमूना छनौट विधीको आधारमा कक्षा समूह छलफलका लागि प्रत्येक विद्यालयवाट चार चार जना विद्यार्थी छनौट गरिएको थियो ।

३.३.३ शिक्षकको छनौट

यस शोधपत्र अनुसन्धानको लागि लिम्बु मातृभाषा अध्यापन गराउने शिक्षकलाई छनौटमा परेका विद्यालयका विषय शिक्षक एक एक जना छनौट गरिएको थियो । प्रत्येक विद्यालयमा लिम्बु मातृभाषा अध्यापन गराउने एक-एक जना मात्र शिक्षक भएकोले उनीहरू स्वतः छनौट भएका थिए ।

३.३.४ विषय विज्ञको छनौट

यस अनुसन्धानकार्य लाई सफल पार्न लिम्बु मातृभाषा पाठ्यक्रम कार्यान्वयन प्रकृया सम्बन्धी जानकारी प्राप्त गर्न लिम्बु भाषा, साहित्य तथा पाठ्यक्रम निर्माणको क्षेत्रमा लामो समयसम्म कार्य गरेका विषय विज्ञहरूको छनौट गरिएको थियो । यसको लागि तीनजना पाठ्यक्रम निर्माणकर्ता तथा दुईजना भाषाविदहरूलाई छनौट गरिएको थियो ।

३.४ अनुसन्धानका साधनहरूको निर्माण

यस शोधपत्र अनुसन्धानको उद्देश्य पुरागर्नको लागि आवश्यक सूचना संकलनगर्न तल उल्लिखित साधनहरूको निर्माण गरिएको थियो ।

३.४.१ खुल्ला प्रश्नावली

कुनै पनि समस्या सम्बन्धी उत्तरदाताले समस्यालाई आधारमानेर निर्माण गरिएका प्रश्नहरूलाई आफ्नो विचारमा उत्तर दिन पाउने गरी निर्माण गरिएको प्रश्नहरूलाई प्रश्नावली फाराम भनिन्छ । यो शोधपत्र अनुसन्धानमा आवश्यक तथ्यांक संकलन गर्नको लागि विज्ञहरू तथा विषय शिक्षकको धारणा थाहा पाउन खुल्ला प्रश्नावली प्रयोग गरिएको थियो । जसवाट लिम्बु मातृभाषा पाठ्यपुक्रमले जोडदिन खोजेको पक्ष पहिचान हुनुका अतिरिक्त पाठ्यपुस्तकको उपयोगिता साथै अध्ययनको सान्दर्भिकता, औचित्य तथा मातृभाषा शिक्षा र यसको प्रभावकारितासँग सम्बन्धित पक्षहरूमा सूचना प्राप्त गरिएको थियो ।

३.४.२ लक्षित समूह छलफल

दुई वा सोभनदा बढी व्यक्तिहरुलाई सबै ठाउँमा राखेर एक आपसमा गरिने कुराहरुलाई समूह छलफल भनिन्छ । यस अनुसन्धानमा छनोट गरिएको क्षेत्रका विद्यार्थीहरूसँग लक्षित समूह छलफल गरी सूचना संकलन गरिएको थियो । जसका मुख्य विषयहरुमा शैक्षिक सामग्री प्रयोग, अवस्था, शिक्षकको प्रस्तुति, कक्षाकोठाको अवस्था, पाठ्यपुस्तकको उपलब्धता आदि रहेका थिए ।

३.४.३ अवलोकन निर्देशिका

कुनैपनि क्षेत्र, ठाउँ र कार्यको जानकारी प्राप्त गर्नको लागि त्यस क्षेत्र, ठाउँ र कार्यको नजिक वा अलग रहेर त्यस सम्बन्धी भए गरेका कुराहरुको सूचना संकलन गर्ने कार्यलाई अवलोकन भनिन्छ । यस शोधपत्र अनुसन्धानको लागि लिम्बु मातृभाषा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था पत्ता लगाउन छनोटमा परेका विद्यालयको कक्षा अवलोकन गरिएको थियो । कक्षा अवलोकनमा शिक्षकले गर्ने कक्षा प्रस्तुति, सामग्री प्रयोग आदि जस्ता पक्षहरुमा ध्यान केन्द्रित भई अवलोकन निर्देशिका तयार गरिएको थियो ।

३.५ साधनहरुको विश्वासनीयता र वैधता

सूचना संकलनको साधनको निर्माण गरिसकेपछि आफ्ना सहपाठी साथीहरूसँग आपसी छलफल गरेर तथा शोधनिर्देशक ज्यू सँग प्रमुख रूपमा छलफल गरी उहाँहरुको सुझाव अनुसार संशोधन गरी साधनहरुको मस्यौदालाई शोध निर्देशकलाई देखाइएको थियो । उहाँको राय सुझाव एवं सल्लाह अनुसार आवश्यक प्रश्नहरुमा सुधार गरिएको थियो । यसरी सुधारिएको मस्यौदालाई सूचना संकलनको लागि अन्तिम रूप दिइएको थियो ।

३.६ सूचना संकलन प्रकृया

सूचना संकलन प्रकृया निम्नानुसार गरिएको थियो ।

- १) सर्वप्रथम विभागको पत्रको माध्यमबाट छनोटमा परेका ४ वटा विद्यालयको प्रशासनमा बुझाइएको थियो ।
- २) प्र.अ. तथा विद्यालय प्रशासनसँगको आफ्नो अनुसन्धानका लागि समय र अनुमति मागिएको थियो ।

-)] विद्यालय प्रशासनको अनुमति अनुसार विद्यालयका विषय शिक्षकलाई प्रश्नावली भराइएको थियो भने विद्यार्थीहरूलाई लक्षित समूह छलफल निर्देशिकाको आधारमा एउटा छुट्टै कक्षा कोठामा छलफल चलाई सूचना संकलन गरिएको थियो ।
-)] छनोटमा परेका विषयविज्ञहरूलाई टेलिफोन सम्पर्कगरी इमेल मार्फत प्रश्नावली पठाएर इमेलबाट नै सूचना संकलन गरिएको थियो ।
-)] छनोटमा परेको ४ वटा विद्यालयका १/१ वटा कक्षा अवलोकनबाट लिम्बु मातृभाषा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्थाको जानकारी लिइएको थियो सबै शिक्षकहरूसँग छलफल पनि गरिएको थियो ।
-)] कक्षा शिक्षण गर्ने क्रममा कक्षा अवलोकन फारम भरिएको थियो ।
-)] अन्तमा सहयोग गर्ने सबै पक्षहरूलाई धन्यवाद दिइएको थियो ।

३.७ सूचनाको विश्लेषण प्रकृया

यस शोधपत्रमा अध्ययन क्षेत्रबाट प्राप्त गरेका सूचनाहरूलाई सही तरिकाले प्रस्तुत गर्न सम्पादन गर्न र विश्लेषण गर्नको लागि सम्बन्धीत क्षेत्रबाट आएको सूचनाको आधारमा हरेक कुराहरूलाई ध्यान दिएर शोधपत्र निर्देशनको सल्लाह वमोजिम आवश्यकता परेको शिर्षक, उपशिर्षक राखी परिच्छेद चारमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । यस प्रकृत्यामा गुणात्मक सूचनाहरूलाई आशय खुल्नेगरी व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ भने परिमाणात्मक लक्ष्यहरूलाई विभिन्न किसिमका वृत्तचित्र प्रयोगगरी व्याख्या, विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद चार

सूचनाको व्याख्या र विश्लेषण

यस परिच्छेदमा अनुसन्धानको क्रममा संकलन गरिएका सूचनाहरूलाई विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ । आवश्यक मात्रामा तालिकिकरण गरी त्यसलाई विश्लेषण पनि गरिएको छ । यस अनुसन्धानको उद्देश्य अनुसार प्रश्नावली, लक्षित समूह छलफल र कक्षा अवलोकन निर्देशिका जस्ता साधनहरूको प्रयोगरी उद्देश्य अनुसार विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ । अनुसन्धानको क्रममा लिम्बू मातृभाषा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित सरोकारवालाको भूमिका कस्तो छ ? शिक्षक तथा शिक्षक तालिमको अवस्था कस्तो छ ? शिक्षण विधि तथा शैक्षिक सामग्री प्रयोगको अवस्था कस्तो छ ? शिक्षकको कार्यव्यवस्थापन, कक्षा शिक्षण, मुल्याङ्कन प्रणाली, पाठ्यक्रम तथा समस्याहरू के-के छन् ? विद्यालयमा विद्यमान भौतिक र प्रशासनिक श्रोतको अवस्था कस्तो छ ? शिक्षक दरवन्दी छ कि छैन ? भनि अनुसन्धान गर्नको लागि प्राप्त तथ्यांकहरूलाई व्याख्या र विश्लेषण गर्न हाल शिक्षा ऐन, २०२८, शिक्षा नियमावली, २०५९, शिक्षक सेवा आयोग नियमावली, २०५७ ले तय गरेका न्यूनतम प्रवधानहरूलाई आधार मानी स्थलगत सर्वेक्षणहरूबाट प्राप्त तथ्यांकहरूलाई व्याख्या गरिएको छ । प्राप्त तथ्यांकको प्रकृति (गुणात्मक वा परिमाणात्मक) अनुसार गुणात्मक तथ्यांकलाई पुष्टि गर्न परिमाणात्मक तथ्यांकहरूलाई उपयोग गरिएको छ ।

४.१. लिम्बू मातृभाषा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका लागि आवश्यक न्यूनतम भौतिक, शैक्षिक र पूर्वाधारहरू

लिम्बू मातृभाषाको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका विद्यालयका भौतिक, प्रशासनिक र शैक्षिक पूर्वाधारले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ। यस कारण यी पूर्वाधारका लागि शिक्षा ऐन २०२८, शिक्षा नियामावली २०६९ ले तोके अनुसार विद्यालयहरूले सर्त पूरा गरेको छन् वा छैनन् ? र सोही अनुसार संचालन भएका छन् भन्ने तथ्यलाई तलको आधारमा क्रमस एन/नियामावलीलाई आधार बनाइ तथ्यांकहरूको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ भने गुणात्मक तथ्यांकको व्याख्यालाई पुष्टि गर्न परिमाणात्मक तथ्यांकलाई उपयोग गरिएको छ।

४.१.१. पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका लागि आवश्यक भौतिक पूर्वाधारहरू

भौतिक श्रोतहरूले शिक्षण सिकाई प्रकृत्यामा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछन्। विद्यालयमा जति बढी भौतिक श्रोत तथा साधनहरू हुन्छन् त्यति त्यस विद्यालयको शिक्षण सिकाई प्रकृत्या प्रभावकारी र मजबुत हुन्छ। शिक्षा नियामावली, २०५९ को नियम ४ क सँग सम्बन्धित विद्यालय खोल्नका लागि चाहिने पूर्वाधारहरू उपशिर्षकमा कक्षा कोठाहरू सामान्यतय ९ फिट उचाइको र घाम तथा पानीबाट बचाउ हुने कक्षागत क्षेत्रफलप्रति विद्यार्थी ०.७५ वर्गमिटरभन्दा बढी र १.०० हुनुपर्ने, कक्षा कोठामा हावाको प्रवाह, प्रकाशको व्यवस्था, विद्यार्थी संख्याको आधारमा फर्निचरको व्यवस्था, खानेपानीको प्रवन्ध, छात्रछात्राको लागि अलग अलग शौचालय, पचास जना विद्यार्थीका लागि एक कम्पार्टमेन्ट तथा पाठ्यक्रम, पाठपुस्तक, शिक्षक निर्देशिकासहितको एक विद्यार्थी बाराबर दुइप्रतिको दरले पुस्तक उपलब्ध भएको पुस्तकालय

खेलमैदान शैक्षिक सामग्रीहरू कालोपाटी, नक्सा, ग्लोब तथा विज्ञान सामग्री हुनुपर्दछ भन्ने उल्लेख गरिएको छ।

त्यसैले यी माथिका आधारमा यस अनुसन्धानको क्रममा छनोटमा परेका चारवटा विद्यालयका विषय शिक्षक तथा अवलोकन सर्वेक्षणहरूबाट विद्यालयमा उपलब्ध भौतिक श्रोतका सम्बन्धमा छलफल गर्दा उनीहरूबाट प्राप्त प्रतिकृत्या निम्नानुसार पाइयो।

श्री शारदा उ.मा.वि. चुहान्डाडामा मातृभाषा लगायत अन्य जुनसुकै विषयका लागि आवश्यक भौतिक श्रोतहरू सामान्य रहेको पाइयो। यसमा बालबालिकाहरू खेलनका लागि खेल मैदान, छात्र र छात्राको लागि छुट्टै शौचालय, विज्ञान प्रयोग शाला, प्रयाप्त डेक्स, बेञ्च सबैतिर एकैनास उज्यालो पर्ने कक्षाकोठा, बोर्ड मार्कर, स्थानिय रुपमा निर्मित शैक्षिक सामग्रीहरू रहेको पाइयो भने ओखरवोटे प्रा.वि. भर्खर मात्र स्थापना भएकोले भौतिक सुविधान केही कमजोर रहेको पाइयो। खेल मैदानको अभाव, कक्षा कोठा र डेक्स, बेञ्चको सहि व्यवस्थापन नभएको, कालोपाटीमा चकले लेख्दा धुलाले उड्ने तथा शौचालय पनि सही रुपमा व्यवस्थित नभएको पाइयो। त्यसैगरी अन्य दुईवटा विद्यालय भगवती प्रा.वि. फूडसिड र सुर्योदय प्रा.वि.मा भने कक्षाकोठा डेक्स, बेञ्च, खेल मैदान तथा शिक्षण सिकाई सामग्रीको उपलब्धता भएपनि शौचालय तथा खानेपानीको व्यवस्था न्युन रहेको पाइयो जसलाई अनुसुची २ मा देखाइएको छ।

यसबाट के कुराको पुष्टि हुन्छ भने छनोटमा परेका विद्यालयहरूमा विद्यमान भौतिक साधन र श्रोतहरू आवश्यकता अनुरूप भए पनि शिक्षा नियमावली, २०५९ बमोजिम विश्लेषण गर्दा विद्यालयहरू भौतिक रूपमा सबल छैनन् तथापी लिम्बु मातृभाषा शिक्षणको लागि भनेर त्यस्तो छुट्टै भौतिक श्रोत र साधन निर्माण गरिएको छैन र मातृभाषा अध्यापन कार्य पनि विद्यालयमा विद्यमान भौतिक श्रोत र साधनमानै निर्भर रहेको देखिन्छ ।

४.१.२. पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका लागि आवश्यक प्रशासनिक पूर्वाधारहरूको अवस्था

शिक्षा नियमावली, २०५९ को परिच्छेद दुई अर्न्तगत विद्यालय खोल्ने तथा स्वीकृतिसम्बन्धि व्यवस्था ४ नम्बरमा उल्लिखित प्रावधान अनुसार सामुदायिक विद्यालयमा प्रत्येक कक्षामा सामान्यतया देहायबमोजिम र संस्थागत विद्यालयमा सामान्यतया प्रतिकक्षा २२ न्यूनतम र अधिकतम ४४ र औसत ३३ जना विद्यार्थी हुनुपर्दछ । तराई क्षेत्रमा ५० जना, पहाडी क्षेत्रमा ४५ जना, हिमाली क्षेत्रमा ४० जना हुनुपर्दछ ।

त्यसैगरी माध्यमिक तहको लागि ५ जना, निमाविको लागि ४ जना, प्रथमिक १-३ को लागि ३ जना तथा १-५ को लागि ५ जना पूर्व प्रथमिक तहको लागि २ जना र संस्थागत विद्यालयमा कक्षा शिक्षक अनुपात न्यूनतम १.१.४ हुनुपर्नेछ । त्यसैगरी विद्यालयको स्थाई आयस्रोत हुनुपर्ने, उपचार सामग्रीको व्यवस्था हुनुपर्ने, परीक्षा संचालन र नियन्त्रणसम्बन्धी स्थानीय स्रोत केन्द्रले व्यवस्था गरे अनुसार संचालन हुनुपर्ने, पूर्व प्राथमिक तहको लागि छुट्टै व्यवस्था गर्नुपर्ने, स्थानीय समुदायसँग सुमधुर सम्बन्ध कायम रहनुपर्ने, विद्यालयमा कार्यरत शिक्षकहरूको लागि आचारसंहिता वा नीति नियम हुनुपर्ने भनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

यस अध्ययन तथा अनुसन्धानलाई सम्पन्न गर्न छनोटमा परेका विद्यालयमा लिम्बु मातृभाषा कार्यक्रम संचालनका लागि शिक्षकहरूको व्यवस्था कस्तो छ ? विद्यालयमा विद्यमान प्रशासनिक अवस्था कस्तो छ ? भनि विज्ञ तथा सम्बन्धीत सरोकारवाला शिक्षकहरूलाई प्रश्न गर्दा उनीहरूबाट प्राप्त प्रतिक्रिया निम्नानुसार पाइयो ।

अध्ययनमा विषय शिक्षकबाट प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार माथि शिक्षा नियमावलीमा उल्लेखित प्रवधान अनुसार विद्यार्थी संख्या ४ वटै विद्यालयमा न्यून रहेको पाइयो । यसैगरी शिक्षकको व्यवस्था र छनोट भने सामान्य रूपमा निर्धारित मापदण्ड अनुसार गरेको देखिन्छ । तर, सरकारी अनुदानवाहेक ४ वटै विद्यालयहरूको आयस्रोत नभएको अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षले देखिन्छ । त्यसैगरी शिक्षक तथा प्र.अ हरूले विद्यालयको आचारसंहिता पालना गरेको, समयमै कोष पूरा गरेको विद्यालयमा महिला शिक्षिकाको व्यवस्था भएको समयमै परीक्षा संचालन गरेको र समुदायसँग सुमधुर सम्बन्ध कायम गरेको देखिन्छ । त्यसैगरी अवलोकन फारमबाट प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार ४ वटै विद्यालयमा लाइब्रेरीको प्रबन्ध भएपनि

पाठ्यपुस्तकको अभाव रहेको, शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापन सही र नियमित नभएको, शिक्षक निर्मित र विद्यार्थी निर्मित सामग्रीको व्यवस्थापन सही ढंगबाट नभएको देखिन्छ । जसलाई अनुसूची ३ मा देखाइएको छ ।

उनीहरूका अनुसार मातृभाषामा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने भनि शिक्षा ऐन/नियमावलीमा व्यवस्था भएपनि हालसम्म मातृभाषामा अध्यापन गराउने शिक्षकहरूको दरवन्दी छैन । हाल नियुक्त भएका शिक्षकहरू पनि स्थानिय स्तरमा विद्यालयबाट नै नियुक्त हुन् । उनीहरूलाई विभिन्न सरकारी तथा गैर सरकारी संघसंस्थाहरू, गा.वि.स., जि.वि.स. तथा विद्यालयको आफ्नै निजी श्रोतबाट थोरै तलबभत्ता उपलब्ध गराइएको छ जुन अन्य शिक्षकहरूको तुलनामा अत्यन्तै कम रहेको छ ।

यसबाट के प्रस्ट हुन्छ भने मातृभाषा अध्यापन गराउने शिक्षकहरूको लागि छुट्टै दरवन्दीको व्यवस्था छैन । हाल नियुक्त भएका शिक्षकहरू निजी श्रोतबाट थोरै तलबभत्तामा कार्य गरिरहेका छन् त्यसैले आवश्यक दरवन्दीको व्यवस्था आवश्यक देखिन्छ ।

४.१.३ पाठ्यक्रम कार्यान्वयनकालागि आवश्यक शैक्षिक पूर्वाधारहरूको अवस्था

भौतिक तथा प्रशासनिक पूर्वाधारहरूको जति महत्व हुन्छ । त्यति नै महत्व शैक्षिक पक्षको पनि हुन्छ । शिक्षा ऐन, २०२८,को सातौँ संसोधन २०५८ को दफा सात र आठमा उल्लिखित प्रावधान अनुसार विद्यालयमा शिक्षाको माध्यम नेपाली भाषा वा अंग्रेजी भाषा हुनसक्नेछ । त्यसै गरी सात 'क' मा प्राथमिक तहसम्मको शिक्षा मातृभाषामा दिन सकिनेछ भनी उल्लेख छ । विद्यालयको पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक :विद्यालयले नेपाल सरकारबाट स्वीकृत पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक लागु गर्नु पर्दछ । त्यसैगरी शिक्षक सामग्री तथा पाठ्यसामग्री को सम्बन्धमा पनि ब्यावस्था गरेको छ । शिक्षा नियमावली २०५९, को को परिच्छेद सातमा उल्लेख भएअनुसार पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक सम्बन्धी ब्यावस्था, परिच्छेद आठको परिक्षाको सञ्चालन र नियन्त्रणसम्बन्धी व्यवस्था,तथा परिच्छेद नौ को औपचारिक शिक्षा सम्बन्धी व्यवस्था, परिच्छेद एघारको विशेष शिक्षा सम्बन्धी ब्यावस्था, बाह्रको शिशु बिकास केन्द्र सम्बन्धी ब्यावस्था,परिच्छेद चौधको अतिरिक्त क्रियाकलाप तथा पन्ध्रको विद्यार्थी संख्या, भर्ना र कक्षा चढाउने ब्यावस्था लाई लिन सकिन्छ ।

यस अध्ययनको क्रममा छनोटमा परेको चारवटा विद्यालयमा त्यहाँको शैक्षिक पूर्वाधारको अवस्था पत्ता लगाउन शिक्षक तथा विषय विज्ञहरू बाट प्राप्त जानकारी अनुसार चारवटै विद्यालयहरूले स्वीकृत

पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक प्रयोग गरेको पाइयो । यसका साथै पाठ्यपुस्तकहरु जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट समयमा विद्यालय पुग्न नसकेको तथ्य पत्ता लगाइयो । यसैगरी निरीक्षण तथा अनुगमन प्रकृया प्रभावकारी नभएको, परीक्षा संचालन र नियन्त्रणसम्बन्धी ऐनमा व्यवस्था भएअनुसार नै संचालन भएको पाइयो । अनौपचारिक शिक्षाको हकमा भने सारदा उच्च मावि चुहानडाडामा साक्षरोत्तर कक्षा संचालन भएपनि अन्य विद्यालयमा संचालन नभएको पाइयो । त्यसैगरी विशेष शिक्षासम्बन्धी ऐनमा व्यवस्था भएपनि कुनै पनि विद्यालयले संचालन नगरेको पाइयो । त्यसैगरी विद्यार्थीहरुसँगको छलफलबाट प्राप्त निश्कर्ष अनुसार अतिरिक्त कृयाकलाप पनि समय समयमा संचालन हुने गरेको विद्यार्थी भर्ना र कक्षा चढाउने व्यवस्था चारवटै विद्यालयमा प्रभावकारी भएको पाइयो । लिम्बू मातृभाषाको हकमा माथि उल्लेखित प्रावाधानहरु सबै लागु गरेको त्यसमा पनि शिशु विकास कक्षा उत्कृष्ट रहेको पाइयो । तर लिम्बू मातृभाषाका पाठ्यपुस्तकहरु समयमै विद्यालयमा नपुगेको कारण शैक्षिक उपलब्धि प्रभावकारी हुन नसकेको देखिन्छ । जसलाई अनुसूची ४ मा देखाइएको छ ।

४.२ लिम्बू मातृभाषाको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पाठ्यवस्तु, शिक्षण क्रियाकलाप, सामग्री र मूल्याङ्कन प्रक्रियाको अवस्था

कुनै पनि पाठ्यक्रमलाई प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि पाठ्यसामग्री, शिक्षण क्रियाकलाप, शिक्षकको योग्यता र तालीमले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । यसकारण यी पक्षहरुको लागि शिक्षा ऐन २०२८ संशोधित २०५८, र शिक्षा नियामवली २०५९ ले तोके अनुसार विद्यालयहरुले सर्त पूरा गरेको छन् वा छैनन् ? र सोही अनुसार संचालन भएका छन् वा छैनन् भन्ने तथ्यलाई पत्ता लगाउन प्राप्त तथ्यांकलाई ऐन/नियामावलीमा उल्लेखित प्रावधानलाई आधार बनाउदै व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२.१ पाठ्यपुस्तक तथा शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता

पाठ्यपुस्तक तथा शैक्षिक सामग्रीको सम्बन्धमा शिक्षा ऐन २०२८ संशोधित २०५८ तथा शिक्षा नियामवली २०५९ अनुसार विद्यालयको पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक विद्यालयले लागू गर्नुअघि स्वीकृत गर्नु पर्दछ । त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि निरीक्षण र अनुगमन गर्नु पर्दछ । र, त्यस्ता सामग्रीहरु समयमा नै विद्यालयमा पुग्न पर्दछ भन्ने कुरा उल्लेखित छ ।

यस सोधपत्र अनुसन्धानका लागि छनोटमा परेका विषयविज्ञ तथा विद्यालयका मातृभाषा अध्यापन गराउने विषय शिक्षकहरुलाई विभिन्न साधनद्वारा सूचना संकलन गरिएको थियो । साथै अवलोकन फारम तथा

विद्यार्थीसँग छलफल समेत गरिएको थियो । अध्ययनको क्रममा विषयविज्ञ तथा शिक्षकहरु र विद्यार्थीहरुलाई मातृभाषा सम्बन्धी पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यक्रमको उपलब्धता कस्तो छ, भनी प्रश्न गरिएको थियो उनीहरुबाट प्राप्त प्रतिक्रिया निम्नानुसार छ ।

कुनैपनि पाठ्यक्रम निर्माण तथा पाठ्यक्रमको सहज उपलब्धता हुनु पर्दछ । निर्धारित उद्देश्य अनुसारको आशातित प्रतिफल प्राप्त गर्न पाठ्यपुस्तक समयमै उपलब्ध हुनु पर्दछ । विषयविज्ञ तथा विषय शिक्षकहरुबाट प्राप्त प्रतिक्रिया अनुसार पाठ्यक्रमहरु विषयवस्तु अनुसारका निर्माण भएपनि विभिन्न कारणले गर्दा समयमै विद्यालयमा नपुगेको पाइयो । पाठ्यपुस्तकहरु केन्द्रमा छापिएर जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा पुग्ने र लामो समयसम्म जिल्ला शिक्षा कार्यालयमै रहने र शैक्षिक सत्रशुरु भएपछि ढिलोमात्र विद्यालयमा आइपुगेको बताए । यसको लागि सम्बन्धित सरोकारवालाहरु गम्भिर ढंगले नलागेको र मातृभाषा शिक्षणको लागि विभिन्न श्रोत र साधनको अभाव तथा सम्बन्धीत पक्षको अदुरदर्शिता र महत्वपूर्ण पक्ष रहेको पनि बताए । त्यसैगरि विद्यार्थीहरुसँगको छलफलबाट प्राप्त निष्कर्षअनुसार चारवटै विद्यालयमा समयमै पाठ्यपुस्तक नपुग्ने गरेको बताए । पाठ्यपुस्तक विद्यालयमा आइपुगे पनि थोरै मात्र आउनेकारण सबै विद्यार्थीहरुले प्राप्त गर्न नसकेको बताए । साथै शैक्षिक सामग्रीहरु विद्यालयमै निर्मित भएपनि शिक्षणको क्रममा कहिलेकहीं मात्र प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो ।

यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने पाठ्यपुस्तक ढिलो पुग्ने गरेको देखिन्छ । यो एउटा सन्तोषजनक पक्ष हो यद्यपि सुधार भने बाँकिनै छ तर शैक्षिक सामग्रीको सवालमा भने अवस्था अझ दयनिय देखिन्छ । किनकि पाठ्यक्रम कार्यन्वयन गर्नका लागि कुनै पनि सहायक तथा सन्दर्भ सामग्रीहरुको व्यवस्था नै नरहेको पइन्छ । पाठ्यसामग्री विनाको सिकाई प्रभावकारी नहुन सक्छ त्यसैले पाठ्यक्रममा उल्लिखित पाठ्यवस्तु अनुसार आफ्नो भाषा, धर्म, संस्कृति, परम्परा, मुल्यमान्यतालाई उजागर गर्ने किसिमको सामग्री निर्माण गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

४.२.२ शिक्षक तथा विद्यार्थी क्रियाकलाप

विद्यालयमा शिक्षक एउटा नमूना व्यक्तिको रूपमा उपस्थित हुनुले विद्यार्थीहरु शिक्षक प्रति अपेक्षित तथा शिक्षककमा बानी व्यवहार नक्कल गर्ने गर्दछन् । त्यसकारण शिक्षकले शिक्षमा हुनु पर्ने गुण बोकेर उपस्थित हुनुपर्ने हुन्छ । जसबाट आफ्नो व्यक्तित्व समेत बृद्धि हुन गई कक्षा शिक्षणमा विद्यार्थीहरु अनुशासित तवरले र त्यहाँ अनुसारको व्यवहार गर्नु पर्ने हुन्छ । शिक्षक तथा विद्यार्थी क्रियाकलापको सन्बन्धमा शिक्षा ऐन तथा नियमावलीमा कुनै प्रावधानहरु छैन । तर पनि विद्यार्थी विषयवस्तु र पाठको प्रकृति अनुसार वाललालिकाको मनोविज्ञानमा आधारित भएर विभिन्न विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण क्रियाकलापहरु संचालन गर्नु पर्दछ ।

क शिक्षक क्रियाकलाप

कक्षा अवलोकनबाट ४ वटै विद्यालयको कक्षा अवलोकनलाई समग्रमा विश्लेषण गर्दा कक्षा व्यवस्थापनमा ४ वटै विद्यालयहरूमा ध्यान दिइएको पाइएन । पाठको परिचय दिँदै विद्यार्थीलाई पढ्न लगाएर पाठ विस्तार गर्नु भएको थियो । पाठको मध्यभाग तिर विषयवस्तु, पर्याप्तता, क्रमवद्धता, उपयुक्तता सामग्रीको प्रयोग, विद्यार्थी सक्रियता, विद्यार्थीलाई प्रोत्साहन, पृष्ठपोषण जस्ता पक्षमा सामान्य ध्यान दिइएको थियो भने लिम्बु भाषा भन्दा पनि बढीमात्रामा नेपाली भाषाको प्रयोग भएको स्थलगत अध्ययनबाट पाइएको हो । जसमा कक्षाकोठाको प्रत्यक्ष अवलोकन बाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई तलको बाकसमा चित्रण गरिएको छ ।

घटना नं. १

जब म कक्षा कोठामा प्रवेश गरे त्यस बेला विषय शिक्षकले अध्यापन गराइरहनु भएको थियो । विषय शिक्षकले पाठको परिचय दिँदै कक्षा क्रियाकलाप गरिरहनु भएको थियो । त्यस पछि एकजना विद्यार्थीलाई आफ्नो सिटबाट उठाएर पाठ वाचन गर्न लगाउनु भयो । पाठ वाचन पछि विषय शिक्षकले पाठको वारेमा व्याख्यान विधिबाट जानकारी दिँदै पाठको विस्तृत रूपमा व्याख्या गर्नुभयो । त्यस पछि विद्यार्थीहरूलाई पालैपालो पाठको वारेमा भन्न लगाउनु भयो लिम्बु भाषा भन्दा पनि नेपाली भाषाबाट अध्यापन गरेको देखियो । कक्षा कार्य र गृहकार्य नदिइएको पाइयो ।

ती विद्यालयमा शिक्षकले प्रायजसो पाठ्यपुस्तकलाई आधारमानी पढाइरहेको अवस्था थियो । व्याख्यान विधीको प्रयोग बढी थियो । कक्षा शिक्षणका कृयाकलापलाई अध्ययन गरेर विद्यार्थीले सिक्छन् । त्यसकारण शिक्षकले शिक्षणको समयमा गर्ने कृयाकलाप अर्थपूर्ण र व्यवहारिक हुनु पर्दछ । छनोटमा परेका विद्यालयमा विद्यार्थीसँगको अन्तरकृया कम देखियो भने मूल्याङ्कन पनि अर्थपूर्ण विसिमले सञ्चालन गरेको

पाइएन । यसबाट शिक्षकहरुमा लिम्बु भाषाको ज्ञानमा कमि, तालिमको अभाव तथा नियमित सुधारात्मक मूल्याङ्कनको कमि भएको देखिन्छ ।

ख) विद्यार्थी क्रियाकलाप :

शिषण शिकाई कृयाकलापमा विद्यार्थीको कृयाकलापले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । स्भावैले शिषण विद्यार्थी सिकारु केन्द्रित हुनुपर्दछ । अनिमात्र विद्यार्थीहरुले सिकेको ज्ञान, सीप र अभिवृत्तिलाई आफ्नो जीवनमा प्रयोगमा ल्याउन सक्छन् । विद्यार्थी सहभागिताले शिक्षण गर्ने सामग्रीहरुको व्याख्या गर्न प्रयोग गर्ने तथा प्रयोगमा आएका समस्या समाधान गर्न सजिलो हुन्छ । अर्कोतर्फ विद्यार्थीलाई मनोरञ्जनपनि हुने हुनाले शिक्षण कृयाकलापमा विद्यार्थीको सहभागिता महत्वपूर्ण मानिन्छ ।

यस अनुसन्धानमा शिक्षक तथा विषयविज्ञसँगको अन्तरवार्ता, कक्षा अवलोकन विद्यार्थी छलफलबाट सूचना प्राप्त भएका थिए । कक्षा अवलोकनको क्रममा श्री शारदा उ.मा.वि.मा १३ जना, विद्यार्थीहरु थिए भने ओखरवोटे प्रा.वि.मा १० जना, भगवती प्रा.वि.मा ८ जना र सुर्योदय प्रा.वि.मा १५ जना विद्यार्थीहरु थिए । यी सबै विद्यार्थीहरु मातृभाषा कक्षामा भर्ना भएको अभिलेख अनुसार ७० प्रतिशत उपस्थिती देखिन्छ ।

घटना नं. २

जब म कक्षा प्रवेश गर्दा कक्षा सञ्चालन भइरहेको थियो । कक्षा सञ्चालन गर्ने क्रममा १३ जना लिम्बु मातृभाषि विद्यार्थीहरु उपस्थित थिए । शिक्षकले विद्यार्थीहरुलाई पाठ पालै पालो भन्न लगाइरहनु भएको थियो । त्यस पछि विभिन्न चित्र देखाएर विद्यार्थीहरुलाई लिम्बु भाषाबाटै व्याख्या गर्न लगाउनु भयो । समय समयमा विद्यार्थीहरुलाई रमाइलो जानकारी दिने कार्य गरिएको थियो । अन्तमा विद्यार्थीहरुलाई कक्षाकार्यमा सहभागि गराउनु भएको थियो र गृहकार्य पनि दिइएको थियो ।

कक्षा अवलोकनमा विद्यार्थीहरुको वीचमा छलफल गर्न लगाउने पालै पालो भन्न लगाउने, विभिन्न चित्रका आधारमा व्याख्या गर्न लगाउने गरेको पाइयो । गृहकार्य तथा कक्षा कर्मपनि गरेको पाइयो । समग्रमा चारवटै विद्यालयमा विद्यार्थी कृयाकलाप राम्रै रहेको पाइयो ।

४.२.३ शिक्षण सामग्रीहरुको प्रयोगको अवस्था

शैक्षिक सामग्रीको सन्दर्भमा पनि शिक्षा ऐन तथा नियामावलीमा कुनै पनि प्रावधान छैन । तर शिक्षणको क्रममा विषयवस्तु अनुसारका श्रव्यदृश्य तथा मूर्त सामग्रीको प्रयोग गरेर शिक्षण गर्दा सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ । लिम्बु मातृभाषा क्षामा खासगरी लिम्बु जातिका भाषा धर्म, संस्कृति प्रथा तथा परम्पराहरू समावेश गरी पाठ्यक्रम तयार गरिएका छन् । खासगरी यसमा भन्नुपर्दा विभिन्न लिम्बु जातिका ऐतिहासिक व्यक्तित्वहरूका फोटो, च्याब्रुड, संस्कृति जनाउने हातहतियार, बाजा, भेषभुषा, पहिरनका फोटोहरू, चित्र पोस्टर चार्टहरू यस भित्र समावेश हुने सामग्रीहरू हुन् । यस अध्ययनमा नमूना विद्यालयमा अवलोकन र शिक्षकसँगको अर्न्तवार्ता पछि सामग्रीहरू कति शिक्षक आफैले तयार गर्ने, केही विद्यालयले उपलब्ध गराइदिने, कतिपय विद्यार्थीले तयार गर्ने, संघसंस्थाले पोस्टर उपलब्ध गराइदिने गरेको पाइयो । कक्षामा शिक्षण गर्दा पनि पाठानुरूप सामग्री प्रयोग गरेको पाइयो । समग्ररूपमा भन्नुपर्दा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगको अवस्था उत्कृष्ट देखिन्छ ।

घटना नं. ३

जब म कक्षा कोठामा प्रवेश गर्दा विषय शिक्षकले पाठको बारेमा जानकारी दिइरहनु भएको थियो । त्यस पछि विद्यार्थीहरूलाई सक्रियता पूर्वक एक ले जानेको कुरा अर्कोलाई सिकाउने गरी कक्षा क्रियाकलाप सञ्चालन गरियो । त्यस पछि शिक्षकले लिम्बु जातिसँग सम्बन्धित विभिन्न चित्रहरू प्रदर्शन गर्दै लिम्बु भाषामा नै पालै पालो व्याख्या गराउनु भयो । कतिपयले राम्ररी नै व्याख्या गरेको देखिन्थ्यो भने कतिपय विद्यार्थीले भने प्रस्ट संग व्याख्या नगरेको देखिन्थ्यो । शैक्षिक सामग्री को माध्यमबाट शाब्दिक ज्ञान प्रदान गरिएको थियो ।

विद्यार्थीहरूलाई आवश्यक सीप हस्तान्तरण गर्न विषयवस्तुलाई प्रभावकारी बनाउन शिक्षण सामग्रीको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । लिम्बु मातृभाषा विषयको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको सन्दर्भमा पनि यो आवश्यक छ । नमूना छनोटमा विद्यालयहरूमा मातृभाषा विषय अध्यापन गराउँदा सामग्रीहरू मैले स्थलगत अध्ययन, कक्षा अवलोकन, शिक्षकसँगको अन्तर्वार्ता, विद्यार्थी छलफलबाट पाएअनुसार शारदा उ.मा.वि.को हकमा विभिन्न चित्र, नक्सा र चार्ट, ओखरवोटे प्रा.वि.मा स्थानिय रूपमा निर्मित सामग्री, भगवती प्रा.वि. र सुर्योद प्रा.वि.मा स्थानिय सामग्रीका अतिरिक्त विभिन्न जातीय संघसंस्थाद्वारा वितरण गरिएको पोस्टर तथा चित्रहरू रहेको पाइयो ।

४.२.४ शिक्षण विधिहरूको प्रयोगको अवस्था

लिम्बु मातृभाषा शिक्षण गर्दा व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर, प्रदर्शनी विधीको प्रयोग गर्ने गरिन्छ । यस अध्ययनमा पनि ती नमूना विद्यालयमा विषय शिक्षकले खासगरी व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर, पर्दर्शनी जस्ता विधी प्रयोग गरी अध्यापन गर्ने गरेको शिक्षक अर्न्तवार्ता तथा विद्यार्थी छलफलबाट प्राप्त तथ्यले देखाउँछ । तर पाठ्यक्रमको प्रकृति अनुसार लिम्बु जातिसँग सरोकार राख्ने ऐतिहासिक तथा धार्मिक

स्थलको पनि भ्रमण जोड दिइएको पाइयो । सुर्योदय प्रा.वि.मा लिम्बु मातृभाषा शिक्षण भईरहेको थियो । समय समयमा विद्यार्थीहरूसँग छलफल गराइरहेको अवस्था पनि विद्यमान थियो । विद्यार्थीसँगको छलफलवाट बढीजसो व्याख्यान विधीको प्रयोग गरेपनि राम्ररी बुझाउने गरेको देखियो भने भाषिक समस्याले कतै कतै अलमलको स्थिती सृजना गरेको देखियो ।

घटना नं. ४

जब म कक्षा कोठामा प्रवेश गरे त्यसवेला कक्षा सञ्चालन भइरहेको थियो । शिक्षकले व्याख्यान विधिको माध्यमबाट विषयवस्तुको जानकारी दिइरहनु भएको थियो । समय समयमा विद्यार्थीहरूलाई प्रश्न गर्ने तथा उनीहरूले दिएको प्रतिक्रियालाई आधार बनाउदै कक्षाकार्य सञ्चालन भइरहेको थियो । समय समयमा विद्यार्थीहरूको विचमा छलफल सञ्चालन गराइन्थ्यो । विभिन्न किसिमका चित्रहरू देखाउँदै व्याख्या र विश्लेषण गरिएको थियो । यसबाट शिक्षणमा व्याख्यान, प्रदर्शन, छलफल र प्रश्नोत्तर विधि प्रयोग गरेको प्रष्ट हुन्छ ।

अन्य विद्यालयको हकमा भने व्याख्यान तथा प्रदर्शन दुवै विधिहरूलाई जोड दिइएको पाइयो । समूहमा छलफल गराउने गरेको कक्षा कार्य दिएर नजानेको कुरामा विद्यार्थीलाई छलफल गराएर आएका समस्या समाधान गर्ने गरेको, अवस्था थियो । ग्रामिण क्षेत्र र बढी जसो खेतीपातीको समय भएकाले विद्यार्थीको उपस्थिति ६० प्रतिशत थियो । समग्रमा शिक्षण विधिका सम्बन्धमा नमूना छनोटमा परेका विद्यालयमा बढी जसो व्याख्यान विधीको प्रयोग भएको पाइयो । यसका साथै छलफल, प्रदर्शन जस्ता विधि पनि प्रयोग भइरहेको पाइयो । खासगरी विद्यालयमा निरीक्षकको अभाव, विद्यालय प्रशासन, विद्यालय व्यवस्थापन समितिले पनि खासै शिक्षण सिकाई प्रति चासो नदेखाएको प्रतिक्रिया दिए । जसले गर्दा ति विद्यालयमा पाठ्यक्रमहरूको कार्यान्वयन प्रभवकारी नभएको पाईन्छ ।

४.२.५ शिक्षकहरूको योग्यता तथा तालिम

कुनैपनि काम गर्न विशेष ज्ञान वा सीपको आवश्यकता पर्दछ । विद्यार्थीको उमेर, रुची, क्षमता र दक्षतालाई आधार मानेर शिक्षण गर्दा पाठ्यक्रमको उद्देश्य र सिकाई उपलब्धी पनि राम्रो हुन्छ । मातृभाषा शिक्षा भित्र पनि विभिन्न प्रकृतिका विषयवस्तुहरू समावेश हुन्छन् । शिक्षकले ती सम्पूर्ण पक्षको वारेमा जानकारी राख्नु पर्ने हुन्छ । शिक्षा ऐन २०२८ संशोधित २०५८ तथा शिक्षा नियमावली २०५९ को परिच्छेद १३ मा तालीम तथा प्रशिक्षणसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । जसमा मन्त्रालयले शिक्षक तथा मन्त्रालय अन्तरगतका कर्मचारीको दक्षता अभिवृद्धिको गर्नको लागि तालीम प्रदान गर्न, प्रशिक्षण दिने, शैक्षिक जनशक्ति विकाससम्बन्धी कार्यक्रम संचालन गर्ने कुरा उल्लेख छ ।

नमूना छनोटमा परेको तेहथुम जिल्ला चुहान्डाडा गा.वि.स.का ४ वटा विद्यालयमा मातृभाषा शिक्षकहरूको योग्यता निम्नानुसार रहेको पाइयो

तालिका-४.२
शिक्षकहरूको योग्यता र तालिम

शिक्षकको नाम	विद्यालयको नाम	विषय/योग्यता	अनुभव/तालीम
गोविन्द कन्दडुवा	शारदा उ.मा.वि.	प्रमाण पत्र	१ महिने
देवि प्र. कन्दडुवा	ओखरवोटे प्रा.वि.	एस.एल.सी.	३ महिने
मिना लिम्बु	सुर्योदय प्रा.वि.	एस.एल.सी.	एम. एल. इ. तालीम
शुक्रराज कन्दडुवा	भगवती प्रा.वि.	स्नातक	१ महिने तालीम

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६७

माथिको तालिकाबाट यो स्पष्ट हुन्छ कि चारवटै विद्यालयमा मातृभाषा विषय शिक्षकका लागि आवश्यक दरबन्दी नभएको हुँदा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा समस्या देखिन्छ । अझ बढी त लिम्बु विषयमा विशिष्टीकरण विषय नै नहुनु पनि यसको मुख्य कारण हो ।

त्यसैगरी शिक्षक तालिमका सम्बन्धमा छनोटमा परेका विषयविज्ञ तथा शिक्षकाहरूलाई कस्ता तालिम लिनु भएको छ भनि प्रश्न गर्दा उनीहरूबाट प्राप्त प्रतिक्रिया अनुसार तालिमको कुनै विशेष प्याकेज नलिएपनि प्राय सबै शिक्षकहरूले जिल्ला शिक्षाकार्यालयबाट मातृभाषा सम्बन्धी १ महिने, ३ महिने तालिम लिइएको पाइयो । त्यसैगरी समय-समयमा जि.शि.का. श्रोत केन्द्रमा तथा विद्यालयबाट दिइने बहुभाषा, बहुसंस्कृति सम्बन्धी तालिमहरू बाहेक अन्य केही नभएको प्रतिक्रिया दिए ।

यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने तेहथुम जिल्ला चुहान्डाडा गा.वि.स.का विद्यालयमा मातृभाषा अध्यापन गरेको शिक्षकहरूको शैक्षिक योग्यताको गैर सरकारी निकायले मातृभाषा सम्बन्धी तालिमहरू लिइरहेको देखिन्छ । ऐन र नियममा उल्लेखित प्रावधान अनुसार यो मेल खाँदैन ।

४.२.६ मूल्याङ्कन प्रक्रिया

पाठ्यक्रमका विभिन्न तत्वहरू मध्ये एक प्रमुख तत्वको रूपमा मूल्याङ्कनलाई लिन सकिन्छ । यसको माध्यमबाट कुनैपनि कार्यक्रमको वारेमा त्यसका गुण र दोषका वारेमा थाहा पाउन, कमिकमजोरी पत्ता लगाउन, सुधार गर्न र शिक्षण विधी कृयाकलाप, शैक्षिक सामग्री आदिको वारेमा बुझ्न र कुन-कुन पक्षको वारेमा कसरी सुधार गर्ने भन्ने वारे थाहा पाउन मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने हुन्छ । शिक्षा ऐन २०२८ संशोधित २०५८ तथा नियमावली २०५९ परिच्छेद ८ मा उल्लेख भएअनुसार परीक्षाको संचालन र नियन्त्रणसम्बन्धी व्यवस्थामा प्रथमिक तहका विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि परीक्षण गर्नको लागि प्रत्येक स्रोत केन्द्रमा परीक्षण समिति रहने छ । जसले परीक्षासम्बन्धी सम्पूर्ण काम गर्ने छ भन्ने कुरा उल्लेखित

छ । र विद्यालयहरुले त्यही समितिको मातहतमा रहेर आवश्यकता अनुसार वार्षिक, अर्धवार्षिक, त्रैमासिक परीक्षाहरु संचालन गर्नुपर्दछ ।

हाम्रो कक्षा अवलोकन विद्यार्थी लक्षित समूह छलफल तथा शिक्षक र विज्ञ अन्तरवार्ताबाट प्राप्त जानकारी अनुसार लिम्बु मातृभाषा विषयको मूल्याङ्कन प्रकृया निम्नानुसार रहेको पाइयो ।

अध्ययनको क्रममा शिक्षक तथा विषय विज्ञका अनुसार निर्माणात्मक तथा निर्णयात्मक दुवै मूल्याङ्कन प्रणाली प्रयोग गरेको पाइयो । कक्षाकोठामा उद्देश्यहरु कति उपलब्धिमुलक भए वा भएन भनेर पाठको मूल्याङ्कन लिखित वा मौखिक प्रश्न मार्फत गर्नु पर्दछ । त्यसपछि उक्त सिकाई उपलब्धीलाई स्थायी रूपले दिमागमा राख्नका लागि गृहकार्य पनि दिनु पर्दछ । नमूना छनोटमा परेको विद्यालयमा मूल्याङ्कनको अवस्था हेर्दा सुधारात्मक मूल्याङ्कन अन्तर्गत शिक्षकले, गृहकार्य दिने गरेको पाठको अन्तमा प्रश्न उत्तर गनै गरेको पाइयो । वर्षमा तीनपटक परीक्षा लिने गरेको रहेछ । प्रथम, द्वितीय र वार्षिक परीक्षाबाट पनि मूल्याङ्कन गर्ने परिपाटी रहेछ । यस बाहेक अतिरिक्त कृयाकलाप, घटनावृत्त, अभिलेख, अवलोकनबाट मूल्याङ्कन गर्ने गरेको पाइयो । एकाई परीक्षा, मासिक परीक्षा, त्रैमासिक परीक्षा, अन्तिम परीक्षा कक्षाकार्य, गृहकार्य, प्रयोगात्मक कार्य अन्यकार्यबाट मूल्याङ्कन गर्ने गरेको मेरो स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त भयो ।

यस अध्ययनको क्रममा अवलोकनबाट प्राप्त नतिजा अनुसार विद्यालयले वार्षिक परीक्षाको क्यालेन्डर प्रकाशन गर्ने गरेको, विद्यार्थी मूल्याङ्कनलाई प्रभावकारी बनाउन सञ्चित अभिलेख तथा घटनावृत्त अभिलेख राख्ने गरेको पाइयो । त्यसको साथ साथै अतिरिक्त क्रियाकलाप मार्फत आन्तरिक मूल्याङ्कन प्रणाली अपनाउने गरेको पाइयो ।

४.२.७. पाठ्यक्रम कार्यान्वयन योजना

पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन एउटा महत्वपूर्ण पक्ष हो । विद्यालयमा गरिने सम्पूर्ण योजना कार्यान्वयनको क्षेत्रभित्र पर्दछन् । शैक्षिक योजनाहरु नै शैक्षिक कार्यक्रमलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी ढंगले सञ्चालन गर्न आवश्यक पर्ने एक खाका हो । योजनाले शिक्षणलाई सही मार्गदर्शन गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछन् । एउटा विद्यालयले निम्नानुसारका योजनाहरु बनाउनु पर्ने हुन्छ ।

- क) दैनिक समयतालिका
- ख) वार्षिक शैक्षिक योजना
- ग) वार्षिक कार्ययोजना
- घ) दैनिक पाठयोजना

अध्ययनका क्रममा प्रत्यक्ष स्थलगत भ्रमण तथा अवलोकन तथा विषयविज्ञ तथा शिक्षकहरूसँगको अन्तरवार्तावाट पनि लिम्बु मातृभाषामा शिक्षण गर्नका लागि विद्यालयमा सम्पूर्ण योजना बनाइने गरेको पाइन्छ । हाम्रो नमूना छनोटमा परेका विद्यालयमा विभिन्न कारणले यस्ता योजनाहरूको निर्माण र प्रयोग नगरेको पाइयो । योजना बिना कहाँ, के गर्ने थाहा हुदैन । शैक्षिक क्षेत्रमा वर्षभरिमा गरिने विभिन्न योजना हुन्छन । विशेषगरी वार्षिक कार्ययोजना, शैक्षिक योजना, दैनिक समय तालिका, पाठयोजना जस्ता महत्वपूर्ण मानिन्छन । यस अध्ययनको नमूना छनोटमा परेका विद्यालयमा हेर्दा मातृभाषा शिक्षणका लागि वार्षिक कार्ययोजना निर्माण गरी दैनिक समयतालिका अनुसार शिक्षण गरेपनि दैनिक पाठयोजना भने नबनाएको पाइयो । तर त्यती भएपनि सामान्य पूर्वतयारी गर्ने जानकारी प्राप्त गरियो । शिक्षकले पढाउने पूर्व पाठको तयारी गरेपनि के के कुरामा ज्ञान दिने सकृयता कमै देखियो । शिक्षकले प्रत्येक हरफहरूमा व्याख्यान विधि प्रयोग गरेको पाईयो ।

पाठ्यक्रमका विभिन्न तत्वहरू मध्ये एक प्रमुख तत्वको रूपमा मूल्याङ्कनलाई लिन सकिन्छ । यसको माध्यमवाट कुनैपनि कार्यक्रमको वारेमा त्यसका गुण र दोषका वारेमा थाहा पाउन, कमिकमजोरी पत्ता लगाउन, सुधार गर्न र शिक्षण विधि कृयाकलाप, शैक्षिक सामग्री आदिको वारेमा बुझ्न र कुन-कुन पक्षको वारेमा कसरी सुधार गर्ने भन्ने वारे थाहा पाउन मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने हुन्छ । कक्षा अवलोकन, लक्षित समूह छलफल तथा शिक्षक र विज्ञ अन्तरवार्तावाट प्राप्त जानकारी अनुसार लिम्बु मातृभाषा विषयको मूल्याङ्कन प्रकृया निम्नानुसार रहेको पाइयो ।

घटना नं. ५

अध्ययनको क्रममा कक्षा अवलोकन गर्ने सन्दर्भमा कक्षा कोठामा प्रवेश गर्दा कक्षा शिक्षकले अध्ययनको क्रममा विद्यार्थीहरूलाई प्रश्न गर्ने, उनीहरूले दिएको उत्तरलाई आधार बनाउदै कक्षा क्रियाकलाप गर्ने गरेको पाइयो । मूल्याङ्कनको क्रममा पाठको अन्तमा प्रश्न सोध्ने र गृहकार्य दिने गरेको पाइयो । यस वाट के प्रष्ट हुन्छ भने पाठ्यक्रम कार्यन्वयनको प्रक्रियामा कक्षाकार्य भएको देखिन्छ ।

अध्ययनको क्रममा शिक्षकले कक्षाकोठामा उद्देश्यहरू कति उपलब्धिमूलक भए वा भएन भनेर पाठको मूल्याङ्कन लिखित वा मौखिक प्रश्न मार्फत गर्नु पर्दछ । त्यसपछि उक्त सिकाई उपलब्धीलाई स्थायी रूपले

दिमागमा राख्नका लागि गृहकार्य पनि दिनु पर्दछ । विद्यालय तहमा विद्यार्थी उपलब्धि मूल्याङ्कनका लागि निरन्तर निर्मात्मक र निणयात्मक मूल्याङ्कन प्रकृतिलाई आवश्यकता अनुसार अवलम्बन गरेको पाइयो । नमूना छनोटमा परेको विद्यालयमा मूल्याङ्कनको अवस्था हेर्दा शिक्षकले, गृहकार्य दिने गरेको पाठको अन्तमा प्रश्न उत्तर गनै गरेको पाइयो । वर्षमा तीनपटक परीक्षा लिने गरेको रहेछ । प्रथम, द्वितीय र वार्षिक परीक्षावाट पनि मूल्याङ्कन गर्ने परिपाटी रहेछ । यस बाहेक अतिरिक्त कृत्याकलाप, घटनावृत्त, अभिलेख, अवलोकनवाट मूल्याङ्कन गर्ने गरेको पाइयो । एकाई परीक्षा, मासिक परीक्षा, त्रैमासिक परीक्षा, अन्तिम परीक्षा कक्षाकार्य, गृहकार्य, प्रयोगात्मक कार्य अन्यकार्यवाट मूल्याङ्कन गर्ने गरेको मेरो स्थलगत अध्ययनवाट प्राप्त हुन गएको हो ।

समग्रमा चारवटै विद्यालयमा मूल्याङ्कन परिपाटी प्राय एउटै रहेको भएतापनि शैषक योजना अनुसार नै मूल्याङ्कन गर्ने गरेको पाइयो ।

४.३ लिम्बु मातृभाषा कार्यान्वयनमा सरोकारवालाहरको धारणा, समस्या र समाधानका उपायहरु

लिम्बु जाति नेपालको पुरानो आदिवासी हो । कुनै पनि पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नका लागि सम्बन्धित सरोकारवालाहरुको धारणाले महत्वपूर्ण प्रभाव पार्दछ । यदि सबै सरोकारवालाहरुले सकारात्मक भई सहयोग गरेमा कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन्छ । अध्ययनको क्रममा यहाँ आम सरोकारवालाहरुको धारणा बुझ्ने प्रयास गरिएको ।

४.३.१ समग्र कार्यक्रम प्रति सरोकारवालाहरुको धारणा

पाठ्यक्रमको सन्दर्भमा भाषाका प्रमुख दुईवटा मुद्दाहरु छन । भाषाको संरक्षण, प्रवर्द्धन र विकासको पक्ष दोस्रो पठनपाठनको पक्ष । औपचारिक विद्यालयीय पठनपाठनको दृष्टिले शिक्षणका हकमा दोस्रो पक्ष बढी महत्वपूर्ण मानिन्छ । हाम्रो यस अनुसन्धान कार्यलाई पुरा गर्न हाम्रा सरोकारवालाई लिम्बु मातृभाषा पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन सम्बन्धमा उनीहरुको धारणा बुझ्न प्रश्नावली तथा छलफल गरिएको थियो । उनीहरुवाट प्राप्त तथ्यांक, प्रतिकृत्या निम्नानुसार छ ।

उनीहरुवाट प्राप्त प्रतिकृत्या अनुसार लिम्बु मातृभाषा पठनपाठन गर्न गराउन आवश्यक छ । यसलाई प्रथमिक तहमा मात्र सीमित नराखेर उच्च शिक्षा तथा विश्वविद्यालय तहसम्म बिस्तार गरिनुपर्दछ । निजी स्रोतको सट्टामा राष्ट्रिय शिक्षा नीतिमानै उल्लेख गरेर शिक्षक दरबन्दीको व्यवस्था, भौतिक स्रोतहरुको सुधार समयमै पाठ्यपुस्तक उपलब्ध हुनुपर्ने कुरा बताएका थिए । यसैगरी लिम्बु मातृभाषी विद्यार्थीहरुलाई आकर्षण गर्न छात्रवृत्तिको व्यवस्था, अतिरिक्त क्रियाकलापको व्यवस्था गरिनुपर्दछ । स्थानीय जातीय समूदायको भाषा, धर्म, संस्कृति र मौलिक पहिचान भल्कने किसिमको पाठ्यक्रम निर्माण गरिनुपर्दछ । पाठ्यक्रम निर्माण गर्दा विद्यार्थीको बालमनोविज्ञानलाई ध्यान दिदै ज्ञान सीप र

क्षमता अभिवृद्धि गर्ने किसिमको पाठ्यक्रम निर्माण गर्नुपर्छ । औपचारिकतामा भन्दापनि विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो भाषाप्रति दक्ष र निपूर्ण बनाउनु पर्दछ ।

४.३.२ पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरू

शिक्षण कृयाकलाप प्रत्यक्षरूपमा विद्यार्थीसँग सम्बन्धीत हुन्छ । विद्यार्थीको इच्छा र चाहाना बुझेर सोही अनुसार शिक्षण प्रकृया अपनाउनु शिक्षकको कर्तव्य पनि हो । त्यसैले शिक्षण कृयाकलाप सञ्चालन गर्दा अपनाइने विधि वा कृयाकलापहरू एवं सामग्रीहरूको विद्यार्थीको रुची इच्छा चाहाना र आवश्यकतालाई पुरा गर्ने किसिमको हुनुपर्दछ । लिम्बु मातृभाषी विद्यार्थीको लागि शिक्षण गर्दा कक्षा कोठाको वातावरण, शैक्षिक सामग्री, कृयाकलाप र विधि आदि विद्यार्थी अनुकूलको हुनु पर्दछ । जसद्वारा उनीहरूलाई पढाइप्रति उत्प्रेरणा जगाउने किसिमको हुनुपर्दछ । अध्ययनका क्रममा हाम्रो नमूना छनोटमा परेका विद्यालयका मातृभाषा अध्यापन गराउने शिक्षक, विषयविज्ञ तथा विद्यार्थीहरूसँगको छलफलबाट प्राप्त जानकारी अनुसार मातृभाषा पाठ्यक्रम कार्यान्वयन प्रकृया आशातित रूपमा हुन सकेको छैन । यद्यपी हुँदै नभएको होइन ।

शिक्षक तथा विषयविज्ञहरूसँगको छलफलबाट प्राप्त निष्कर्ष अनुसार लिम्बु मातृभाषा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा देखिएको समस्याहरू निम्नानुसार छन् । राजनैतिक, आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था, शक्तिमा रहेको भाषाहरूको प्रभाव योग्यता, दक्षता र प्रतिवद्ध जनशक्तिको अभाव, शिक्षकहरूमा नेपालीलाई दोस्रो र अंग्रेजीलाई अन्तराष्ट्रिय भाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने सीपको अभाव, पढेर के गर्ने अन्योलता रहनु, शिक्षकहरूको योग्यतामा कमी हुनु र तालिममा समान अवसर नहुनु, लेखन प्रणालीको विकास नहुनु भएपनि पाठ्यसामग्रीहरू समयमा नै उपलब्ध नहुनु, शिक्षक दरवन्दी र भौतिक पूर्वाधारको अभाव, एउटै कक्षाकोठामा दुई वा दुईभन्दा बढी मातृभाषीहरू वा धेरै भाषा बोल्ने विद्यार्थीहरू हुनु रहेका छन् । यसका साथै विद्यार्थीहरू असफल हुने परीक्षा प्रणाली, मातृभाषा शिक्षा कार्यक्रम खर्चिलो र श्रोतहरू जुटाउन कठिन हुने, बसाई सराई र भाषिक विभेद, विद्यालयको पहुँचभन्दा बाहिर रहेका बालबालिकालाई कसरी समेट्ने भन्ने समस्या रहेका छन् ।

यसका साथै थुप्रै समस्या विद्यालय परिवारले ध्यान नदिनु निर्माणमा समस्या, विद्यालय समितिको निस्कृयता, पूर्वतयारी र सामग्री निर्माणमा समस्या, विद्यालय प्रशासनले सामग्री उपलब्ध नगराउनु, अतिरिक्त कृयाकलापमा समस्या, आर्थिक अवस्था कमजोर जस्ता समस्याहरू रहेको बताएका थिए ।

४.३.३ पाठ्यक्रम, कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरू

भनिन्छ, जहाँ समस्या हुन्छ, त्यहाँ समाधानको उपाय पनि हुन्छ । लिम्बु मातृभाषा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको सन्दर्भमा थुप्रै समस्याहरू छन् । यिनै समस्याहरूले गर्दा विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूले थुप्रै

कठिनाइहरू भोग्नु परेको छ । त्यस किसिमका समस्या समाधान गरेर सञ्चालन गरेमो आफ्ना उद्देश्य तथा विषयवस्तुले राखेका शिक्षाको उद्देश्य प्राप्त गर्न सजिलो हुने थियो । नमूना छनोटमा परेका शिक्षक, विषयविज्ञ तथा प्रकृया अनुसार त्यस्ता समस्या समाधान गर्न हामी निम्न उपाय अवलम्बन गर्न सक्छौ । दक्ष तथा तालिम प्राप्त शिक्षकको व्यवस्था । भौतिक सुविधामा सुदृढीकरण, शुरुवाती अनुसन्धान, जन वकालत र परिचालन, छनौट र नियुक्ती, तालिम तथा अनुगमन, स्वीकार्य वर्णविन्यास, शिक्षण र सिकाईका सामग्रीहरू, कक्षागत पाठ्यसामग्री निर्माण र वितरण, व्यवस्थापन र समन्वय, मूल्याङ्कन र अभिलेख, आर्थिक सहयोग, सकारात्मक र सहयोगी राजनैतिक वातावरण, शिक्षक दरवन्दीको व्यवस्थापन, आवश्यक सामग्रीहरूको सहज उपलब्धता, निरीक्षण मूल्याङ्कन तथा अनुगमन रहेका छन् ।

समग्रमा भन्नुपर्दा सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा आएका समस्या समाधान गर्न सम्बन्धीत सबै पक्षले सयोग गरेमा अवश्य पनि समाधान हुन्छ । नमूना छनोटमा परेका शिक्षण, विद्यार्थी तथा विज्ञका विचारहरू यस्ता थिए । सेवाकालिन तालिम, भौतिक सुविधाको वृद्धि, समयमा पाठ्य सामग्रीको उपलब्धता, विषय शिक्षकको व्यवस्था, योजना अनुसारको शिक्षक तथा अभिभावकले पनि प्रतिवद्धता जनाएमा विद्यालयको वातावरण राम्रो भएमा विद्यार्थी अनुपातमा शिक्षकको व्यवस्था भएमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या समाधान हुने थिए ।

परिच्छेद- पाँच

प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझाव

प्रस्तुत अध्ययनमा लिम्बु मातृभाषा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था अर्न्तगत विद्यालयमा विद्यमान भौतिक साधनश्रोत, शिक्षक दरवन्दी, योग्यता, सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको भूमिका, पाठ्यक्रम कार्यान्वयनसँग सम्बन्धीत प्रकृया, शिक्षण विधी तथा शैक्षिक सामग्री प्रयोगको अवस्था, शिक्षणको कार्यव्यवस्थापन, कक्षा शिक्षण मूल्याङ्कन प्रणाली, पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकको उपलब्धता, पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरू जस्ता पक्षहरूसँग सम्बन्धीत रहेको थियो । अनुसन्धानकार्य सञ्चालन गर्ने क्रममा यो विषयको अनुसन्धान कर्ताले गहन अध्ययन गरेको थियो । साथै यस विषयसँग प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा सरोकार राख्ने सरोकारवालाहरू शिक्षक, विषयविज्ञ, तथा विद्यार्थीहरूसँग खुल्ला

प्रश्नावली, लक्षित समूह, छलफल आदि । निर्देशिका सूची निर्माण गरेको थियो । नमूना छनोमा परेका शिक्षक तथा विषयविज्ञहरूका लागि खुल्ला प्रश्नावली र विद्यार्थीहरूका लागि लक्षित समूह छलफल गरी उनीहरूको धारणा सङ्कलन गरिएको थियो । यसरी प्राप्त सूचनाहरू व्याख्या र विश्लेषण गरी अध्ययनवाट प्राप्त मुख्य तथ्यहरूलाई निम्न लिखित रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

५.१. प्राप्ती

यस अध्ययनवाट विभिन्न श्रोत तथा जानकारीको आधारमा निम्नलिखित तथ्यहरू प्राप्तिको रूपमा आएका छन् ।

- क) लिम्बु भाषा, धर्म, लिपी, संस्कृति र परम्परागत मुल्यमान्यताको संरक्षण गरी आफ्नो आफ्नो जातीय अस्तित्वको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न लिम्बु मातृभाषामा पठनपाठन हुनु आवश्यक छ ।
- ख) त्यसै गरी भाषिक दक्षताको विकास गर्न, लिम्बु भाषामा विभिन्न साहित्य तथा विधाहरूको श्रृजना गर्न लिम्बु मातृभाषामा पठनपाठन हुनु आवश्यक छ ।
- ग) लिम्बु मातृभाषा कार्यक्रमका पाठ्यसामग्रीहरू समयमै पाठ्यक्रम विकास केन्द्रमा छापिएर पनि सम्बन्धीत पक्षको वेवास्ताका कारण पाठ्यसामग्रीहरू ढिलोमात्र विद्यालयमा पुग्ने गरेको पाइयो ।
- घ) हाम्रो अनुसन्धानको छनोटमा परेको विभिन्न शिक्षक, विद्यार्थी तथा विज्ञका अनुसार लिम्बु मातृभाषा अध्यापन गराउने शिक्षकहरूको योग्यता एस.एल.सी. देखि स्नातक तहसम्म रहेको पाइयो भने शिक्षक तालिमको हकमा अल्पशिक्षकको जस्तो औपचारिक तालिम नलिएपनि विभिन्न निकायहरूले दिने मातृभाषा शिक्षण सम्बन्धी तालिम लिइएको पाइयो ।
- ङ) लिम्बु मातृभाषा शिक्षण गर्नको लागि जिल्ला शिक्षा कार्यालय तथा सोभन्दा माथिल्ला निकावाट कुनैपनि अनुदान तथा शिक्षक दरवन्दीको व्यवस्था नभएको पाइयो भने हाल लिम्बु मातृभाषा शिक्षण गर्न प्रत्येक विद्यालयमा एक एक जना शिक्षकहरू गाउँ विकास समितिको अनुपतमा तलव भत्ता पाउने गरी राखेको पाइयो ।
- च) लिम्बु मातृभाषा पाठ्यक्रमलाई प्रभावकारी ढंगले कार्यान्वयन गर्न विद्यालयले निर्माण गर्ने विभिन्न योजनाहरू समयमै निर्माण गर्ने गरेको पाइयो । त्यति हुँदाहुँदै पनि ती निर्माण गरिएका योजना अनुसार पठनपाठन भने नभएको पाइयो ।

- छ) लिम्बु मातृभाषा शिक्षण गर्नको लागि आवश्यक पर्ने भौतिक पूर्वाधारहरू छुट्टै मातृभाषा शिक्षणको लागि नै निर्माण नगरिए पनि विद्यालयमा रहेका भौतिक पूर्वाधारहरू प्रयोग भइरहेकोले भौतिक पूर्वाधारको हकमा स्थिती सन्तोषजनक पाइयो ।
- ज) लिम्बु मातृभाषा शिक्षण गर्नको लागि आवश्यक पर्ने शैक्षिक सामग्रीहरू विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संघसंस्थाहरूले वितरण गर्ने, कुनै कुनै विद्यालय आफैले र शिषक आफैले निर्माण गरेर प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । शिक्षणको क्रममा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग सन्तोषजनक देखिन्छ ।
- ज) लिम्बु मातृभाषा शिक्षणको मुख्य रूपमा व्याख्यान विधीको प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । यसको अलावा प्रदर्शन विधी, प्रश्नोत्तर विधी, छलफल विधी पनि आवश्यकता अनुसार प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । आवश्यक रूपमा कक्षा कार्य, गृहकार्य तथा समय समयमा स्थलगत भ्रमण पनि गर्ने गरेको पाइयो ।
- झ) लिम्बु मातृभाषा पाठ्यक्रम शिक्षणको क्रममा कक्षा अवलोकनवाट प्राप्त निष्कर्ष अनुसार शिक्षकहरूले कित्ताव प्रयोग गरेर बढी व्याख्या गर्ने थोरै मात्र छलफल गर्ने तथा विद्यार्थीहरूको हकमा भने छलफल गर्न लगाउने, पालैपालो भन्न लगाउने, चित्र देखाएर चित्रको आधारमा व्याख्या र विश्लेषण गर्न लगाउने गरेको पाइयो ।
- ञ) लिम्बु मातृभाषा पाठ्यक्रम शिक्षणको क्रममा निर्णयात्मक तथा निर्माणात्मक दुवै किसिमको मूल्याङ्कन प्रणाली अपनाइएको पाइयो । साथै छनोटमा परेका सबै विद्यालयमा योजना अनुसार नै मूल्याङ्कन प्रणाली अपनाए पनि केही फरकपना भने पाइयो ।
- ट) पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक समयमानै उपलब्ध हुन नसक्नु, शिक्षक दरवन्दी तथा आर्थिक श्रोतको अभाव, सम्बन्धीत सरोकारवालाको वेवास्ता, विभिन्न भाषा भाषीको प्रभाव आदि पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा देखिएका मुख्य समस्याहरू हुन् ।
- ठ) तालिमप्राप्त शिक्षक, भौतिक पूर्वाधार, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण सामग्रीको निर्माण, शिक्षक दरवन्दीको व्यवस्था, आदिमा ध्यान दिए लिम्बु मातृभाषा पाठ्यक्रम प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुने देखिन्छ ।

५.२. निष्कर्ष

विभिन्न भाषामा विभिन्न आ-आफ्नै खाले ज्ञान र सीपको संग्रह हुन्छ । यदि भाषाको प्रयोग भएन वा लोप हुनु गयो भने त्यस भाषाभित्र भएको सबै खाले चिन्तनको तरिका, ज्ञान र सिपपनि लोप भएर जान्छ । अन्ततः त्यो भाषिक समुदायको आफ्नो भाषा र संस्कृतिलाई बहिस्कृत गर्ने र अर्काको भाषा र संस्कृतिलाई अपनाउने बानीको विकास हुन जान्छ । त्यसैले नेपालका विभिन्न मातृभाषी समुदायले आफ्नो मातृभाषामा उच्च तहसम्मको शिषा हासिल गर्न पाउनु पर्दछ ।

नेपालको पूर्वीभागका विभिन्न ६ वटा जिल्लाका १७५ वटा विद्यालयमा लिम्बु मातृभाषा कार्यक्रम सञ्चालित छन् । हाम्रो अध्ययन यिनै १७५ मध्ये जम्मा ४ वटा मा सिमित थियो । यस अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्ष अनुसार लिम्बु भाषा, धर्म, संस्कृति, परम्परा, मुल्य र मान्यताको संरक्षण संवर्द्धन गर्न तथा आफ्नो जातीय पहिचान स्थापित गर्न लिम्बु मातृभाषा अध्यापन गर्नु आवश्यक छ । यसको साथै विभिन्न साहित्यहरु श्रृजनागरी लिम्बु भाषालाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा लिम्बु भाषालाई चिनाउन पनि यसको पठनपाठन आवश्यक छ । वि.स. २०५५ सालदेखि यस विषयको अध्यापन शुरु भएपनि पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक र अन्य सन्दर्भ सामग्रीहरु समयमानै विद्यालयमा पुग्न नसकेको देखिन्छ । त्यसैगरी शिक्षक दरवन्दिका लागि राष्ट्रिय स्तरमा कुनै पनि नीति तथा प्रावधानहरु नहुँदा शिक्षक दरवन्दिको अवस्था अलपत्र छ । निजीस्रोतबाट गा.वि.स.को अनुदान र विद्यालयको आफ्नै निजी स्रोतबाट शिक्षकको व्यवस्था गरिएको छ । अर्कोतर्फ लिम्बु मातृभाषामा शिक्षक पर्याप्त नै भएपनि विद्यार्थी तथा सिकारु केन्द्रित शिक्षण विधीको अभाव देखिन्छ । यसका साथै निर्माणात्मक तथा निर्णयात्मक मूल्याङ्कन प्रणाली अपनाएको पाइन्छ भने शिक्षक तथा विद्यार्थी कृयाकलापको सम्बन्धमा आवश्यकता अनुसार त्यस्ता कृयाकलापहरु पनि सञ्चालन गरेको पाइयो । त्यसैगरी शैक्षिक सामग्रीको पनि विभिन्न संघसंस्था त्यो उपलब्ध गराउने तथा विद्यालय र शिक्षक आफैले पनि निर्माण गर्ने गरेको देखिन्छ । त्यसैगरी समयमै पाठ्यसामग्री उपलब्ध नहुनु, आर्थिक अभाव, शिक्षक तालिम र शैक्षिक सामग्रीको कमिकमजारी पनि देखिन्छ । यी सबै समस्याहरुलाई सम्बद्ध सबै पक्षले ध्यान चासो दिएर समाधान गर्नुपर्ने आवश्यक देखिन्छ ।

५.३. सुझाव

- १) समाहित शिक्षा, सबैका लागि शिक्षा तथा बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक शिक्षाका सिद्धान्तहरुलाई ध्यानमा राख्दै सबै तह र तप्काका बालबालिकालाई समेट्ने गरी शिक्षा प्रदान गरिनु पर्दछ ।
- २) लिम्बु भाषा, लिपी, धर्म, संस्कृति तथा उक्त जातिसँग सम्बन्धीत परम्परागत मुल्यमान्यताको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न तथा लिम्बु जातिको जातीय पहिचानलाई संरक्षण गर्नु लिम्बु मातृभाषामा शिक्षाको व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

-) नेपालमा मातृभाषा शिक्षण गर्नको लागि हालसम्म पनि शिक्षक दरवन्दीको व्यवस्था नभएकाले शिक्षानीतिमा संशोधन गरी शिक्षक दरवन्दीको व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
-) पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्रीको सहज उपलब्धता नभएकाले समयमै विद्यालयमा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री पुऱ्याउन पहल गरिनु पर्दछ ।
-) लिम्बु मातृभाषा अध्ययन तथा अध्यापन गराउने शिक्षकहरूको योग्यताको लागि स्पष्ट मापदण्ड तयार गरिनु पर्दछ । यसका साथै शिक्षकहरूलाई उनीहरूको ज्ञान, सीप र धारणा अभिवृद्धि गर्ने किसिमको तालिम तथा सेमिनारहरू आयोजना गरिनु पर्दछ ।
-) हालसम्म लिम्बु मातृभाषा अध्यापन गराउँदा विद्यालयमा निर्माण गरिने विभिन्न योजना अनुसार अध्यापन नगराई आफू खुसी अध्यापन गराइएकोले अध्यापन गराउँदा दैनिक पाठयोजना, एकाई योजना तथा वार्षिक शैक्षिक योजना अनुसार अध्यापन गराउनु पर्दछ ।
-) मातृभाषा अध्ययन गर्नको लागि विद्यालयमा विद्यमान भौतिक संरचनामा भर पर्नु परेको कारण मातृभाषा शिक्षणको लागि छुट्टै भौतिक संरचनाको निर्माण गरिनु पर्दछ ।
-) लिम्बु भाषामा शिक्षण गर्दा सुस्पष्ट र प्रभावकारी शिक्षण सामग्रीहरू र खासगरेर लिम्बु जातिको पहिचान भल्काउने सामग्री निर्माण गरी शिक्षण गरिनु पर्दछ ।
-) लिम्बु भाषामा शिक्षण गर्दा मुख्य गरेर व्याख्यान विधीभन्दा पनि प्रयोगात्मक र प्रदर्शनात्मक विधी प्रयोग गरी शिक्षण गर्दा प्रभावकारी हुन्छ ।
-) शिक्षकहरूले समग्रमा विद्यार्थीको मनोविज्ञानलाई बुझेर शिक्षण कृयाकलाप सञ्चालन गर्नु पर्दछ ।
-) विद्यार्थीहरू पनि रुचिपूर्वक विभिन्न कृयाकलापमा सहभागि नहुने कारण उनीहरूलाई पनि छलफल प्रश्नोत्तर जस्ता कृयाकलापहरू सञ्चालन गरिनु पर्दछ ।
-) सम्बन्धीत सरोकारवाला शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक तथा संघसंस्थाहरूले लिम्बु मातृभाषा पाठ्यक्रममा देखिएका समस्याहरूलाई समाधान गर्न विशेष पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
-) मातृभाषामा प्राथमिक तहमात्र क्याम्पस उच्च तहसम्मको अध्ययनको व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
-) मातृभाषा अध्ययन गरिसकेपछि के गर्ने भन्ने अन्योलतालाई हटाउन सम्बन्धीत पक्षले स्पष्ट व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
-) मातृभाषासँग सम्बन्धीत विभिन्न अभिमुखिकरण कार्यक्रमहरू समय-समयमा आयोजना गरिनु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरु

अधिकारी, बालकृष्ण (२०६८), *शिक्षामा विविधताको लागि पाठ्यक्रम*, काठमाडौं: सनलाइट पब्लिकेशन ।

आडबुहाड, अबोध अवरल (२०६८), *सिक्किम, सिरिजंगा र सप्रिएको लिम्बू भाषा*, निडवासो स्मारिका, काठमाण्डौ: लिम्बू विद्यार्थी मञ्च शाखा समिति त्रिवि ।

आडबुहाड, अबोध अवरल (२०६८), *अर्थात्: लिम्बू भाषा बोलौं*, युक्फो मासिक, माघ काठमाण्डौ: लिम्बू विद्यार्थी मञ्च केन्द्रीय कार्यसमिति ।

कडेल, पुष्कर (२०६६), *बहुभाषिक शिक्षा*, पयाप युनिभरसिटी, च्याडमाई : थाइल्याण्ड ।

किरात याक्थुड चुम्लुड (२०६६), *लिम्बू मातृभाषामा किन पठनपाठन*, काठमाण्डौ : कियाचु स्मारिका ।

कृमिन्स, जिम (सन् २०११), बाइलिङ्गुइल चिल्डरेन्स मदर टङ्ग ।

काईला, बैरागी (२०६२), *आदिवासी जनजातिको परिप्रेक्षमा पहिचानको राजनिति र भाषा*, वहा: जर्नल ,
वर्ष २ अङ्क २, काठमाण्डौ: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

खनाल, पेशल (२०६०), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, काठमाडौं: सनलाइट पब्लिकेशन ।

गौतम, हरि (२०६७), *भाषा दिग्दर्शन*, काठमाडौं: ओरिएन्टल पब्लिकेशन ।

तुम्याहाड, अमर (२०६८), *लिम्बू भाषा साहित्यको संलेषण*, काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

तुम्याहाड, अमर (२०५८), *वाल कविता संग्रह*, भक्तपुर: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र सानोठिमी भक्तपुर ।

नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३), काठमाण्डौ: कानून किताब व्यवस्था समिति बबरमहल ।

नेकपा एमाले तेहथुम काठमाडौं सम्पर्क मञ्च(२०६६), काठमाडौं: *तीनजुरे वार्षिक मुखपत्र* ।

भट्टराई, देवी प्रसाद (२०६८), *शैक्षिक मनोविज्ञान*, काठमाण्डौ : सनलाइट पब्लिकेशन ।

माबुहाड, बालकृष्ण र साथीहरु (२०६३), *आदिवासी जनजातिको दृष्टिकोणमा विद्यालय स्तरको पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षक निर्देशिका अध्यायन*, काठमाण्डौ: नेपाल आदिवासी जनजाति र राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ।

माबो, पदम (२०६७), *प्रायोगिक लिम्बू व्याकरण*, काठमाडौं: किरात याक्थुड चुम्लुड, कतार ।

भाषा विकास केन्द्र नेपाल (२०६७), *बहुभाषिक शिक्षा किन आवश्यक छ* , काठमाण्डौ : नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा ।

योजन, अमृत (२००२), ई.स. *नेपालका मातृभाषाहरुको साहित्यको स्थिति र प्रकृति*, इमेतनासुड,
सिक्किम अङ्क २ ।

सुब्बा, जसराज (२००५ ई.स.) *लिम्बू जातिको परिचय*, काठमाडौं: कियाचु ।

सुब्बा, दिलेन्द्र (२०६७), *मातृभाषामा शिक्षा, स्थिति र चुनौती*, पान्थर: लिल्डा ।

मेलोन, डेनिस (२०११), *समरी अफ लर्निङ थेओरीज* ।

हारिसन, डेभिड (२०१२ ई.स.), *दी ट्रायजिटी अफ डाइड ल्याङ्गस्योज: वि.वि.सि. न्युज, ८ फेब्रुअरी* ।

Best, John W and Khan James V (2009). *Research in Education* (Tenth edition). New Delhi: PHI Learning Privet Limited.

J.B.R., Swayam Prakash (2012). *A Guideling for Thesis Writing in Maters Degree in Education*. Kathmandu: Central Department of Education, Kirtipur.

Torwali, Zubail (2009).*Daily Times*. Islamabad.

Yadava and Turin (2007). *CBS*. Kathmandu: Nepal Academy

अनुसुची एक

छनोटमा परेका विद्यालय

क्र.सं.	विद्यालय	ठेगाना
१	श्री भगवती प्रा.वि..	फूडसिड चुहान्डाडा-१
२	श्री शारदा उच्च मा.वि.	चुहान्डाडा-२
३	श्री ओखरवोटे प्रा.वि.	चुहान्डाडा-९
४	श्री सुर्योदय प्रा.वि.	चुहान्डाडा-८

छनोटमा परेका विषयविज्ञ

क्र.सं.	नाम	पद
१	श्री दिलेन्द्र सुब्बा	पाठ्यक्रम निर्माता
२	श्री अमर तुम्याहाड	पाठ्यक्रम निर्माता
३	श्री डा. गोविन्द तुम्वाहाड	भाषाविद
४	श्री पदम मावो	पुस्तक लेखक
५	श्री योहाड लावती	भाषाविद
६	श्री अर्जुनवावु मावुहाड	संस्कृतिविद

छनोटमा परेका शिक्षक

क्र.सं.	नाम	विद्यालय
१	श्री गोविन्द कन्दङ्गवा	श्री शारदा उच्च मा.वि., चुहान्डाडा-२
२	देवि प्रसाद कन्दङ्गवा	श्री ओखरवोटे प्रा.वि., चुहान्डाडा-९
३	मिना पंधाक	श्री सुर्योदय प्रा.वि., चुहान्डाडा-८
४	शुकराज कन्दङ्गवा	श्री भगवती प्रा.वि..., चुहान्डाडा- १

छनोटमा परेको विद्यार्थीहरु

क्र.सं.	नाम
१	हिमा कन्दङ्गवा
२	शुसन कन्दङ्गवा
३	एन्जल लिम्बु
४	असन लिम्बु
५	सुजता लिम्बु
६	सृजन विक
७	त्रिजय कन्दङ्गवा
८	दिल कुमार कन्दङ्गवा
९	रमेश लिम्बु
१०	मिलन लिम्बु
११	सेनेहाड लिम्बु
१२	तान्छोहाड लिम्बु
१३	सरोज लिम्बु
१४	दिपक लिम्बु
१५	प्रेम लिम्बु
१६	दिलिप फागो

अनुसुचि दुई

विद्यालयमा विद्यमान भौतिक पूर्वाधारहरु

क्र. स.	भौतिक पूर्वाधार	श्री भगवती प्रा.वि..	श्री शारदा उच्च मा.वि.	श्री ओखरवोटे प्रा.वि.	श्री सुर्योदय प्रा.वि.
१	पुस्तकालय				
२	खेलकुद सामग्री र मैदान				
३	फर्निचर				
४	कक्षाकोठा				
५	शौचालय				
६	शैक्षिक सामग्री				
७	खानेपानी				
८	कालोपाटी				
९	मार्कर				
१०	पुस्तक तथा शिक्षक निर्देशिका				

अनुसुची तीन

विद्यालयमा विद्यमान प्रशासनिक पूर्वाधारहरु

क्र. स.	प्रशासनिक पूर्वाधारहरु	श्री भगवती प्रा.वि..	श्री शारदा उच्च मा.वि.	श्री ओखरवोटे प्रा.वि.	श्री सुर्योदय प्रा.वि.
१	पुस्तकालय				
२	शिक्षक संख्या	६ जना	१६ जना	५ जना	५ जना
३	विद्यार्थी संख्या	३० जना	१५० जना	३५ जना	४० जना
४	वार्षिक कार्ययोजना				
५	कक्षा परीक्षा				
६	त्रैमासिक परीक्षा				
७	वार्षिक परीक्षा				
८	अतिरिक्त क्रियाकलाप				
९	विद्यालयको स्थानिय आयस्रोत				
१०	विद्यालय पोषाक				
११	विद्यालयको निती र नियम				
१२	मातृभाषाको लागि शिक्षक दरवन्दि				

अनुसुची चार

विद्यालयमा विद्यमान शैक्षिक पूर्वाधारहरु

क्र. स.	शैक्षिक पूर्वाधारहरु	श्री भगवती प्रा.वि..	श्री शारदा उच्च मा.वि.	श्री ओखरवोटे प्रा.वि.	श्री सुर्योदय प्रा.वि.
१	शिक्षाको माध्यम	नेपाली	नेपाली	नेपाली	नेपाली
२	मातृभाषामा शिक्षाको व्यवस्था	छ	छ	छ	छ
३	स्वीकृत पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यक्रम लागु भएको	छ	छ	छ	छ
४	शिक्षक सामग्री तथा पाठ्य सामग्री	छ	छ	छ	छ
५	निरिक्षण तथा अनुगमन	छ	छ	छ	छैन
६	परीक्षा नियन्त्रण र सञ्चालन	छ	छ	छ	छ
७	शिशु कक्षा	छ	छ	छ	छ
८	विशेष शिक्षा	छैन	छ	छैन	छैन
९	साक्षरोत्तर कक्षा	छैन	छ	छैन	छैन
१०	अतिरिक्त क्रियाकलाप	छ	छ	छ	छ
११	कक्षा चढाउने व्यवस्था	छ	छ	छ	छ
१२	विचैमा विद्यालय छाड्ने	छ	छैन	छ	छ
१३	छात्रवृत्ति	छ	छ	छ	छ
१४	कक्षा दोहोर्न्याउने				

अनुसुची पाँच

प्रश्नावलीहरु

विज्ञ तथा शिक्षकहरुका लागि खुला अर्न्तवार्ता प्रश्नावली

नाम विशिष्टिकरण विषय.....

ठेगाना उमेर

शैक्षिक योग्यता

कार्यरत संस्था.....

१. तेह्रथुम जिल्लाका सामुदायिक विद्यालयमा लिम्बु मातृभाषा कार्यक्रम कसरी सञ्चालन भइरहेको छ ?

.....

२. तपाइको विचारमा लिम्बु मातृभाषामा पठनपाठन किन आवश्यक छ ?

.....

३. लिम्बु मातृभाषा पाठ्यक्रमले लिम्बु विद्यार्थीहरुको अपेक्षा पुरा गर्छ कि गर्दैन ?

.....

यदि गर्छ भने कसरी ?

.....

गर्दैन भने किन ?

.....

४. लिम्बुमातृभाषा पाठ्यक्रमलाई अब्ज समय सान्दर्भिक, व्यवहारिक र उपयोगी बनाउन के गर्नु पर्दछ ?

.....

५. मातृभाषा पाठ्य सामग्रीहरु समयमा नै उपलब्ध हुन सकेका छन् कि छैनन् ?

.....

यदि छैनन् भने किन ?

.....

६. मातृभाषा अध्यापन गराउने विषय शिक्षकको योग्यता कस्तो छ ?

SLC	प्रमाणपत्र	स्नातक	स्नातकोत्तर
-----	------------	--------	-------------

७. तपाईं विषय शिक्षकहरुले मातृभाषा सम्बन्धि कुनै तालिम लिनु भएको छ ?

.....

यदि छ भने त्यो कस्तो प्रकारको तालिम हो ?

.....

८. मातृभाषा शिक्षकहरुको कार्यव्यवस्थापन कस्तो रहेको छ ?

.....

९. विभिन्न सरोकारवाला संघसस्थाको भूमिका कस्तो पाउनु भएको छ ?

.....

१०. तपाईंले लिम्बु भाषा कसरी शिक्षण गराइरहनु भएको छ ?

.....

११. शैक्षिक सामग्री तथा कक्षा कोठा व्यवस्थापन कसरी गरिरहनु भएको छ ?

.....

१२. मातृभाषा सम्बन्धि के कस्ता समस्याहरु देखा परेका छन् ?

.....

१३. अन्त्यमा केही भन्नु छ की ?

.....

सहयोगको लागि धन्यवाद ।

अनुसुची छ

मातृभाषा अध्यापन गराउने विषय शिक्षकहरुका लागि अवलोकन निर्देशिका

विद्यालयको कक्षा अवलोकन गरी प्राप्त जानकारीका आधारमा खाली कोष्ठ भित्र () चिन्ह लगाउनुहोस् ।

क्र. स.	कक्षा अवलोकनका पक्षहरु	उत्तम	मध्यम	निम्न
१	विषयवस्तुको उपयुक्तता			
२	विषयवस्तुको उठान			
३	पाठयोजना			
४	कक्षा नियन्त्रण			
५	प्रश्नोत्तर विधि			
६	कक्षा छलफल			
७	विद्यार्थी सहभागिता			
८	अनुसाशन			
९	कक्षा कार्य			
१०	कालोपाटीको प्रयोग			
११	शैक्षिक सामग्री प्रयोग			
१२	पाठ्यपुस्तकको उपलब्धता			
१३	शिक्षक निर्देशिका			
१४	छुट्टै कक्षाकोठाको व्यवस्था			
१५	शिक्षण क्रियाकलाप			
१६	शिक्षकको कक्षा प्रस्तुति			
१७	विषयवस्तुको ज्ञान			
१८	विद्यार्थी संलग्नता			
१९	स्थानिय सामग्रीको प्रयोग			
२०	मूल्याङ्कन प्रक्रिया			
२१	मातृभाषाको लागि पाठ्यक्रम			

अनुसुची सात

लक्षित समुह छलफल निर्देशिका

विद्यार्थीहरूका लागि लक्षित समुह छलफल गर्न निमार्ण गरिएको निर्देशिका

१. कक्षा शिक्षकले कक्षा शिक्षण गर्दा तिमीलाई सजिलो महसुस हुन्छ कि अपठ्यारो ?
२. तिमीहरूलाई आफ्नो भाषामा पढ्न पाउँदा कस्तो लागेको छ ?
३. तिमीहरूको विचारमा पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएको पाठहरू, चित्र र अभ्यासहरू कस्ता छन् ?
४. मातृभाषा पढाउँदा कस्तो सामग्री प्रयोग गर्नु पर्छ ?
५. तिमीहरूको विचारमा कति कति समयको अन्तरालमा परिक्षा लिदाँ राम्रो हुन्छ ?
६. तिमीहरूले आफ्नो भाषामा पढ्दा के कस्ता समस्याहरू देखापरेका छन् ?
७. अभिभावक तथा समाजका अन्य व्यक्तिहरूले कस्तो सहयोग पुऱ्याउनु भएको छ ?
८. पाठ्यपुस्तक समयमै पाएका छौ कि छैनै ?
९. कक्षाकोठा तथा अन्य भौतिक सामग्रीको अवस्था कस्तो छ ?
१०. अन्त्यमा तिमीहरूको केही भन्नु छ की ?

धन्यवाद ।